

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ
Кафедра економіки та підприємництва
імені професора І. М. Брюховецького

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь – «Магістр»

на тему: **Обґрунтування напрямів розвитку підприємницької
діяльності в аграрній сфері**

Виконав: здобувач вищої освіти за спеціальністю
076 «Підприємництво та торгівля»
Гуменник Ілля Максимович

Керівник: **Башлай Сергій Вікторович**
к.е.н., доцент кафедри економіки та підприємництва
імені професора І. М. Брюховецького

Суми – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ	8
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА	17
2.1 Організаційно-економічна характеристика ТОВ «ТОВ»	17
2.2 Аналіз економічної ефективності діяльності суб'єкта аграрного підприємництва	25
2.3 Дослідження фінансових результатів та передумов для подальшого розвитку підприємницької діяльності товариством .	32
РОЗДІЛ 3 РОЗРОБКА БІЗНЕС-ПРОЄКТУ ТА ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТОВАРИСТВА ЩОДО СТВОРЕННЯ ПЕРЕРОБНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ЗАСАДАХ КООПЕРУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗУСИЛЬ	40
3.1 Концептуальні засади та стратегічний зміст реалізації кооперативної форми підприємництва за участі виробників сільськогосподарської продукції	40
3.2 Обґрунтування організаційно-економічних засад реалізації бізнес-проекту за участі ТОВ «ТОВ».....	46
3.3 Визначення ефективності розвитку запропонованого напрямку підприємницької діяльності	54
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62

ВСТУП

Структурні перетворення та активна трансформація підприємницького середовища, в аграрній сфері господарювання, продовжують бути ключовими факторами забезпечення становлення ринкових відносин в агропродовольчому секторі України. Проте, визначені та апробовані на сьогоднішній день напрями подальшого соціально-економічного розвитку в сфері агробізнесу, не є остаточними і не повністю задовольняють потреби щодо реалізації підприємницької ініціативи учасниками галузі. Ключовим аспектом, при цьому, є той факт, що в недостатній мірі враховуються іманентні особливості підприємництва на сільській місцевості. Адже, сфера аграрного підприємництва виступає наймобільнішою частиною ринку праці, яка здатна залучати трудові ресурси сільської місцевості. В свою чергу, сам аграрний бізнес є однією із основних детермінант комплексного вирішення цілого ряду організаційно-економічних питань в сільській місцевості.

З огляду на це, бізнес-сфера країни потребує трансформації самих організаційно-правових форм, функцій, масштабів та напрямків застосування різноманітних способів підприємництва, в тому числі, і в аграрному секторі економіки. В цьому контексті, дослідження теоретико-методологічних та організаційних засад щодо питань формування, оцінки та визначення ефективності напрямків та форм підприємництва в аграрній сфері господарювання, а також результати аналізу їхньої реалізації, що підкріплені дослідженнями економічного базису, виглядають особливо актуально і, все частіше, розглядаються в працях вітчизняних авторів, зокрема: Аранчій В., Баланюка І., Бойка О., Буркинського Б., Гнатишина Л., Петренка В., Петрука Ю., Крамаренко І., Мельника О., Павлова О. та інших. Також ці питання знаходять своє відображення і в закордонних наукових працях, таких авторів як: Вебер А., Вірт Л., Гурне Б., Кітінг М., Кейнс Дж. М., Тюнен Й. та ряду інших.

Зважаючи на вже існуючі наукові та методичні здобутки у дослідженні даного питання, існує можливість для поглиблення базових положень щодо

формування організаційно-економічних засад розвитку підприємництва за участі саме аграрних підприємств, а також удосконалення механізмів та інструментів забезпечення їхньої підтримки щодо подальшої підприємницької діяльності.

Виходячи із зазначеного, а також враховуючи профіль освітньої програми підготовки і була сформована тема даної кваліфікаційної роботи.

Метою дослідження стало визначення та обґрунтування теоретико-методичних та організаційних засад з удосконалення форм та способів розвитку підприємницької діяльності в аграрній сфері господарювання.

Для досягнення поставленої мети був визначений до виконання наступний перелік завдань:

- дослідити теоретико-методологічні засади сутності, змісту, форм та значення підприємницької діяльності в аграрній сфері господарювання;
- надати організаційно-економічну характеристику суб'єкту аграрного бізнесу, визначного в якості бази дослідження;
- дослідити стан та ефективність внутрішніх умов розвитку підприємницької діяльності товариства, за період 2020-2022 рр.;
- проаналізувати ключові фінансово-економічні показники підприємництва та окреслити напрямки його розвитку для аграрного підприємства;
- описати зміст та визначити економічні передумови організаційно-правових аспектів формування нового бізнес-напрямку розвитку товариства;
- обґрунтувати доцільність участі в проєкті на засадах кооперації виробничих ресурсів та підприємницького потенціалу суб'єктів господарювання.

Об'єктом дослідження є економічні відносини, що формуються в процесі організації та здійснення підприємницької діяльності суб'єктами агропродовольчого сектору вітчизняної економіки.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних та прикладних аспектів формування організаційно-економічних засад розвитку аграрного підприємництва в сучасних умовах.

Теоретичною та методологічною базами дослідження був визначений системний підхід до вивчення фундаментальних аспектів економічної науки

відносно організації та розвитку аграрного підприємництва на в умовах трансформаційних перетворень.

При підготовці матеріалів кваліфікаційної роботи, були застосовані такі наукові методи, як: монографічний і діалектичний – для всебічного вивчення сутності та змісту аграрного підприємництва, а також форм і способів його ведення в галузі виробництва та переробки сільськогосподарської продукції. Визначення відповідних під впливом загальнодержавних економічних процесів та причинно-наслідкових зв'язків в галузі господарювання.

Методи систематизації та узагальнення були використані автором кваліфікаційної роботи у зв'язку з необхідністю виявлення передумов та формуючих чинників впливу при визначенні перспектив для розвитку нових організаційно-правових агроформувань в сфері агробізнесу.

Були звернення до методів аналізу та синтезу, що застосовувалися для проведення економічної оцінки соціально-економічного стану розвитку аграрного підприємства, а також до графічної візуалізації – застосовувалася для наочного представлення отриманих результатів аналізу. Також, при цьому, були задіяні окремі компоненти інших статистичних методів дослідження.

В свою чергу, використання абстрактно-логічного та системно-структурного методів вивчення, сприяли обґрунтуванню обраного підходу до розвитку нових способів підприємництва на засадах кооперування підприємницьких зусиль ряду агровиробників.

Інформаційну базу, для дослідження питань кваліфікаційної роботи здобувача вищої освіти, становили: закони, положення, інструкції та інші нормативно-правові акти України; різноманітні наукові праці вітчизняних і закордонних дослідників проблем підприємництва та бізнесу; публічна інформація Web-порталу урядових структур, зокрема, Міністерства аграрної політики та продовольства України чи офіційні дані Державної служби статистики України; показники статистичної та фінансової звітності Товариства з додатковою відповідальністю «ТОВ», району, області; довідникова інформація з різноманітних

офіційних інтернет-джерел, а також власні наукові здобутки за визначною темою дослідження.

Так, окремі результати проведеного, в кваліфікаційній роботі, дослідження доповідалися автором на науково-практичних конференціях, організованих та проведених в Сумському НАУ для молодих вчених та здобувачів відповідного рівня вищої освіти: науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.) та Всеукраїнська наукова конференція студентів та аспірантів, присвячена Міжнародному дню студента (13-17 листопада 2023 р.), а також були опубліковані у збірниках тез зазначених науково-практичних заходів [12, 13].

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел із 27 найменувань та додатків.

Текст кваліфікаційної роботи викладений на 60 сторінках комп'ютерного тексту, робота містить 10 таблиць, 5 рисунків і додатки, у яких подані форми фінансово-економічної звітності аграрного підприємства – бази дослідження за 2020-2022 рр.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Сучасні теорії підприємництва, в більшості випадків, ключовою ланкою діяльності визначають не раціоналізація використання ресурсів, а раціоналізацію саме форм і способів господарювання. Досягнення сталості розвитку підприємницької структури (не максимізація приватного результату) визначає вектор її цілей. Вагома ж роль, при цьому, має належати саме здатності підприємця перетворювати умови веденні бізнесу, у відповідності з тенденціями розвитку суспільних потреб і потреб виробництва (обслуговування), а не адаптація до них.

Сучасна економіка відрізняється саме посиленням інноваційного компоненту у розвитку підприємницької діяльності. Зокрема, наукове тлумачення економічного змісту підприємництва, суттєво, залежить від висновків, сформованих в сфері інституціональної теорії, де організації (в т. ч. й підприємницькі) розглядаються як відкриті системи. На думку Колесникової Л., розвиток синергетичної теорії в економічній сфері (описує сукупність відкритих економічних систем, що динамічно еволюціонують) вплинув на розуміння і поняття «підприємництво» [2].

Тобто, синергетичний підхід, зосереджується на взаємозв'язку суб'єкта підприємництва із середовищем його діяльності, трактуючи при цьому, підприємництво як процес самооновлення і самоорганізації учасників, що, в свою чергу, здійснюється у взаємодії із внутрішнім і зовнішнім середовищами. Метою означеного процесу стає максимізація можливостей суб'єкта підприємництва задовольняти набір його соціально-економічних потреб. Тобто, мова йде не лише про максимізацію прибутку.

Та ж науковець стверджує, що принциповою особливістю синергетичного підходу до підприємництва є саме врахуванню єдності предметно-матеріальної та суб'єктно-творчої основи такої діяльності [2].

Розвиток методологічного змісту підприємницької діяльності, неможливо розглядати без належного законодавчого підтвердження. Закон України «Про підприємництво» дане поняття визначає, як безпосередня, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, що може здійснюватися фізичними та юридичними особами, які, зареєстровані як її суб'єкти у порядку, визначеному діючими положеннями законодавства [4].

Згідно положень Господарського кодексу України, підприємництво варто розуміти, як господарська діяльність, що направлена на досягнення економічних і соціальних результатів і здійснюється з метою отримання прибутку [5]. А, під господарською діяльністю, законодавець визначає діяльність відповідних суб'єктів суспільного виробництва, що спрямована на виготовлення та реалізацію продукції (виконання робіт, надання послуг) із вартісним характером змісту та має цінову визначеність [5].

Таким чином, вітчизняне законодавство визначає сутність категорії «підприємництво» чи «підприємницька діяльність» не лише з економічної, а і з соціальної спрямованості дій, що стає, об'єктивно, важливим в сучасних умовах формування соціально-екологічного підприємництва в Україні.

Відповідно, для продовження досліджень особливостей форм та методів підприємницької діяльності, а також особливостей їхньої реалізації в аграрній сфері, вважаємо за доцільне дотримуватися наступної думки.

В своїх науково-методичних працях, автор Б. Купчак, зазначає наступне – представники вітчизняної економічної школи, в узагальненому форматі, трактують «підприємництво» і як економічну категорію, і як метод господарювання, і як один із типів економічного мислення. На їхню думку, ця економічна категорія здатна відображати взаємини між суб'єктами підприємництва стосовно виробництва, розподілу та привласнення матеріальних благ і послуг. Далі, підприємництво формує особливий тип економічного мислення, при якому, сама сутність явища зводиться до самостійної, ініціативної та новаторської діяльності. А як метод господарювання, підприємництво визначає найбільш спосіб найбільш повного та

ефективного (раціонального) використання факторів виробництва, реалізації виробничого потенціалу і прагнення реалізувати власні інтелектуальні здібності підприємця [5].

Досить часто, поняття «підприємництво» та «бізнес» вживаються як слова-синоніми. Енциклопедичні джерела містять наступні визначення понять. «Підприємництво» – самостійне організаційно-господарське новаторство індивідуума, на основі використання різних можливостей, в забезпеченні пропозиції нових або модернізованих товарів, відкритті нових джерел, необхідної для виробництва, сировини, ринків збуту та ін., з метою отримання прибутку, а також досягнення власної мети. В свою чергу, «Бізнес» (від. англ. Business – справа) – це підприємницька, комерційна чи якась інша діяльність, що не містить протиправних дій за законом і реалізується з метою отримання прибутку [8].

На думку, Бойко О., бізнес є набагато ширшим поняттям за підприємництво. Він включає всі відносини, які виникають між учасниками ринку та вказує на діяльність не лише підприємців, але й відповідну поведінку інших стейкхолдерів (споживачів, найманих працівників чи, навіть, державних структур [3].

Багатоукладність економіки аграрного підприємництва, визначає зміст поняття, поєднуючи в ньому сукупність інституційних (економічних, юридичних, моральних та психологічних) відносин, що створюють компоненти сільського бізнесу [9].

Зокрема, науковець Т. Усюк наголошує на тому, що термін «бізнес» передбачає будь-який вид діяльності, здатний приносити матеріальне заохочення та суспільну користь. Водночас, поняття «аграрний бізнес», авторка [14] пропонує сприймати як форму підприємництва в даній галузі, та до якого доєднуються виробничі та обслуговуючі види діяльності.

Таким чином, за результатами розгляду різних підходів та тлумачень, що зустрічаються в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, варто стверджувати, що ідентифікації змісту поняття «підприємництва», взагалі, визначає необхідність його розгляду з точки зору кількох позицій. Різноманітність систематизованих підходів була викладена у вигляді авторської схеми на рисунку 1.1.

Рисунок 1.1 – Різноманітність основних підходів до наукового трактування «підприємництва» (джерело: складено автором на основі [1-3, 5, 7,12])

Щодо галузевого відношення, то автор [15], досліджуючи сутність аграрного підприємництва, вказує на існування особливостей такої діяльності та специфіки господарювання через прямий зв'язок її здійснення на сільських територіях. Це, в свою чергу, визначає наявність низки поєднаних особливих функцій, а саме: економічної, організаційної, соціальної, інноваційної, екологічної, ресурсної, стратегічної, особистісної, психологічної та конкурентної. І кожна з перелічених функцій, невід'ємно пов'язана із змістом аграрного підприємництва, що реалізується на сільських територіях.

Однак, «аграрне підприємництво» (чи підприємницька діяльність в аграрній сфері) є близьким (проте не тотожним) до підприємництва в сільській місцевості. Сутнісне тлумачення даного поняття зводиться до його сприйняття як господарської діяльності стосовно такого спектру дій: вирощування, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції за супутнім наданням додаткових послуг (сервісного забезпечення) [16].

Звідси, економічну та соціальну спрямованість підприємницької діяльності в аграрній сфері слід сприймати як обов'язкову умову досягнення сталого розвитку

економіки сільських територій. Економічна складова, при цьому, базується на зміні структури аграрної економіки, свободі економічного вибору, розширенні потреб і можливостей підприємця. Соціальна складова вказує на доцільність підприємцю стримувати різні зміни, прагнути до розвитку соціального капіталу та, власне, домагатися реалізації свого потенціалу, як підприємця.

Крім цього, розвиток меж аграрної складової бізнесу, поширення нових організаційно-форм господарювання та створення умов для розвитку альтернативних способів діяльності, сприяють підвищенню якості життєдіяльності самих підприємців.

Аграрне підприємництво тісно взаємодіє із зовнішнім середовищем та безпосередньо впливає на нього. Воно виступає стимулятором запровадження підприємницької діяльності та підвищення рівня її активності. Саме середовище діє на формування підприємницького клімату, трудового та інтелектуального потенціалу, якості життєдіяльності. Натомість, аграрне підприємництво, в першу чергу, визначає економічний, соціальний чи екологічний стан розвитку сільських територій.

Інноваційні підходи здійснення підприємницької діяльності передбачають врахування своїх специфічних ознак та характеристик, що пов'язані зі створенням та комерційним освоєнням технологічно нової продукції, вимагають існування новітнього «підприємницького» середовища, трансформують результати науково-дослідних розробок у продукти активного використання, а також передбачають використання абсолютно нових чи суттєво модернізованих технологій, взагалі.

Варто погодитися з думкою більшості науковців, які звертаються до досліджень актуальних питань визначення змісту сучасних умов та бізнес-технологій у виробничих сферах господарювання, що інновації передбачають поєднання факторів виробництва по-новому, завдяки чому досягається поліпшення стану процесів та якості кінцевої продукції. Крім цього, це також новостворені або суттєво удосконалені компоненти (сировинні, технологічні, методичні та ін.) виробництва, що в результаті впливу на діяльність суб'єкта підприємництва, принципово відрізняються від аналогічних або ж є унікальними взагалі. В аграрній

сфері підприємництва такими компонентами є впроваджені у виробництво технології за новітніми методами ведення господарства (наприклад, застосування сучасної «розумної» техніки чи використання автоматизованої системи управління та формування кадрової політики.

Відповідно, основними особливостями формування та розвитку інноваційного підприємницького середовища при виробництві та переробці продукції сільськогосподарського виробництва варто підкреслити наступні ознаки: суттєві відмінності адміністративно-географічних територій країни за природно-кліматичними умовами та напрямками спеціалізації виробництва; широкий спектр видів отриманої продукції та продуктів її переробки з очевидною відмінністю в технологіях обробки продукції (чи утримання і годівлі сільськогосподарських тварин); велика залежність агротехнологій від природно-кліматичних умов, а також віддаленості від постачальницьких хабів та ринків збуту; різний соціально-освітній рівень працівників, зайнятих на виробництві сільськогосподарської продукції; тривалість часового періоду від впровадження інновацій до отримання самого результату; значний диспаритет цін на промислову і аграрну продукцію.

Через залежність від прояву дії законів природи, в аграрному бізнес-середовищі процес розробки інновацій, дійсно, відбувається досить повільно. Так, зокрема, в рослинництві – результати фундаментальних наукових досліджень щодо сільськогосподарських культур, сприяють належній віддачі лише через 15-20 рр. з моменту їхнього започаткування, а в селекції та виведенні нових порід тварин – взагалі, через 20-30 рр. і довше.

Економічний зміст з впровадження інновацій полягає в тому, що будь-яка діяльність має бути забезпечена матеріальними, фінансовими чи інформаційними (інтелектуальними) ресурсами. Джерелом фінансового забезпечення інноваційної діяльності визначено саме інвестиції. Однак, обсяг ресурсів, безпосередньо, у сільському господарстві значно обмежений.

З урахуванням вищезазначених особливостей та умов розвитку ринкового середовища для формування підприємницьких відносин в аграрній сфері економіки України, можна визначити основні чинники, покликані стимулювати активні дії до

впровадження інновацій в галузі. До таких варто віднести наступні чинники: політична та економічна стабільність; дієва, досконала діюча нормативно-правова база регулювання відносин; спроможність формувати (із різних джерел) необхідні обсяги фінансових, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів, а головне, мати можливість залучати зовнішні інвестиції; належний рівень кадрового складу; наявність сучасних систем збору, зберігання та застосування інформації про наявність наукових розробок у відповідних секторах галузі; досконалість системи заходів та застосування відповідних механізмів мінімізації різних видів підприємницьких ризиків; мотивація товаровиробників сільськогосподарської продукції до застосування результатів інноваційних досліджень та практичних розробок та ін.

Отже, в сучасних умовах, з урахуванням вимог запровадженого воєнного стану в Україні, аграрні підприємства стикнулися з необхідністю діяти гнучко та вирішувати завдання своєї діяльності на засадах переорієнтації з підходів «довоєнного часу» до врахування та застосування сучасних інноваційних механізмів. Вони мають, все більшою мірою, впроваджувати технологічні інновації (зокрема, ГІС технології та GPS-навігацію, супутникові знімки, дрони чи аерофотозйомки, мобільні додатки для утримання та годівлі сільськогосподарських тварин. Ключовими напрямками використання інновацій при виробництві аграрної продукції, стають: органічне та точне землеробство, мікрозрошення, нанотехнології, селекція, генна інженерія чи ГМО. Необхідність впровадження інновацій в аграрному підприємстві стає локомотивом рушійної сили забезпечення розвитку одного із стратегічних секторів національної економіки. Новації та результати в науці формують для аграріїв сприятливе середовище для ефективного виробництва на інноваційній основі.

Розвиток національної економіки України, на сучасному етапі, вимагає системних трансформацій в усіх сферах господарювання, і в аграрній, в тому числі. Певним проміжним результатом подібних перетворень в галузі має стати перехід господарства на рейки високотехнологічного та ресурсозберігаючого виробництва із досягненням відповідної результативності та конкурентоспроможності

діяльності суб'єктів аграрного бізнесу. Глобальні зміни мають торкнутися організаційних, управлінських та технологічних аспектів функціонування виробників сільськогосподарської продукції.

Ефективність функціонування господарюючого суб'єкта аграрної сфери економіки, в ринкових умовах, базується, в першу чергу, на його здатності до інноваційного розвитку на засадах раціонального планування та розрахунку параметрів своєї діяльності на різні часові періоди. Першочерговим аспектом вибору масштабу та напрямку діяльності є результати всебічного аналізу як середовища, в якому функціонує суб'єкт підприємництва, так і визначення його внутрішньої складової, що характеризується станом і рівнем використання ресурсного потенціалу. У зв'язку з цим формування стратегічного вектору розвитку стає об'єктивно необхідним елементом у процесі управління діяльністю агро виробника.

Дієва бізнес-стратегія реалізується завдяки ефективному стратегічному плануванню. Саме з вибором прийнятної стратегії пов'язані: розробка планів, проведення досліджень, здійснення інших видів діяльності з метою отримання конкурентних переваг на ринку.

На локальному рівні виробничої політики будь-якого суб'єкта аграрного бізнесу (фермера, агрофірми чи агро холдингу) бізнес-планування сприймається як частина загальної стратегії його розвитку, оскільки спирається та забезпечується поступальним економічним розвитком. Бізнес-план охоплює практично всі функціональні напрями підприємця – від детального опису технології до ґрунтовних розрахунків показників ефективності та рентабельності його діяльності. І саме завдяки повноцінній розробці та контролю при реалізації планових параметрів, можна розраховувати на підвищення ефективності, зниження ризиків, прискорення окупності та зростання рентабельності нових напрямів підприємницької діяльності.

Бізнес-план являє собою стратегічний документ, що повинен містити систему пов'язаних та передбачених в часі та просторі й узгоджених з метою та ресурсним потенціалом заходів і дій, спрямованих на отримання підприємницького

результату та соціального ефекту, внаслідок реалізації підприємницького проєкту. Сам процес бізнес-планування виступає способом досягнення мети, на основі передбачення всіх основних напрямків діяльності суб'єкта агробізнесу. При цьому, надважливими компонентами досягнення запланованого виступають ефективний ризик-менеджмент та передбачуваність реальної (а не фіктивної) конкурентоспроможності підприємця чи його нового проєкту.

Таким чином, відносно загальної стратегії економічного розвитку, бізнес-планування господарської діяльності чи, окремо взятих, бізнес-проєктів суб'єкта аграрного підприємництва має підпорядкований характер і повинне бути узгодженим з цілі, місією та за етапами реалізації. Звичайно, бізнес-планування варто сприймати і як процес стратегічного менеджменту. При цьому він формується із ключових компонентів – тактичного управління бізнес-діяльністю та оперативного управління в рамках оперативного керування окремими підрозділами-виконавцями чи програмами.

Стратегічне планування розвитку аграрних підприємців, на сучасному етапі господарювання, варто здійснювати з дотриманням, поєднаних в єдине головне правило поведінки, принципів ключових стратегічних концепцій: ефективного використання ресурсів, соціального підприємництва, раціонального та екологічності виробництва, а також сталого розвитку на основі забезпечення конкурентних переваг та встановлення довготривалих партнерських відносин.

Саме за таких умов, обраний стратегічний підхід до розвитку, передбачає використання різнобічних стратегічних моделей, а також дозволяє формувати поліваріантні напрямки (чи бізнеси) діяльності аграрних суб'єктів підприємництва з точки зору прийнятності їхнього здійснення.

В свою чергу, можлива обмеженість при використанні стратегічного планування підприємницької діяльності для аграрних підприємств України, може бути обумовлена рядом причин, зокрема низьким рівнем обізнаності про методи та інструменти розробки стратегічних планів, недостатнього рівня (практики) їхньої адаптації до умов вітчизняного ринку, значними витратами ресурсів і часу їх здійснення.

Крім того, як галузь, що задіяна у виробництві, переважно, сировинної продукції, аграрний сектор України постійно вимушений стикатися ще з однією проблемою бізнес-характеру, що ускладнює застосування стратегічного планування – низька рентабельність чи, навіть, збитковість. З огляду на вже зазначене, суб'єктам аграрного підприємництва є сенс застосувати методи та прийоми бізнес-планування, що є адекватними нинішнім реаліям функціонування та формам державної підтримки аграріїв.

Таким чином, перспективність ефективного розвитку аграрного підприємництва в Україні, в першу чергу, пов'язується з необхідністю формування відповідного інституційного середовища, що буде сприяти впровадження ефективних фінансових та інвестиційних важелів стимулювання бізнесової активності, їхньої систематизованої підтримки на рівні всіх рівнях функціонування.

Крім того, можна стверджувати, що формування підприємницьких структур в аграрній сфері відбувається на засадах реалізації можливостей, що залежать від існуючого набору нормативно-правових та економічних обмежень. Відповідно, формування сприятливого інституційного середовища, виникнення нових організаційно-правових форм та ефективних інструментів сприятиме розвитку підприємництва на якісно новому рівні, а це, відповідно, буде забезпечувати прогресивність технологій виробництва, належний інноваційний рівень їх організації, підвищення якості сільськогосподарської продукції та супутніх послуг, а також генерування та освоєння більшої кількості новаторських ідей в бізнесі.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА

2.1 Організаційно-економічна характеристика ТОВ «ТОВ»

Одним із головних завдань підприємництва в агровиробничого секторі економіки є забезпечення сировинною продукцією, з подальшою її переробкою та виготовленням з неї продовольчих і непродовольчих товарів. Базовим питанням, що постає перед виробничими секторами галузі є здатність до нарощування сільськогосподарського виробництва, надійне забезпечення країни продуктами та сільськогосподарською сировиною, об'єднання зусиль усіх галузей сфери для одержання високих кінцевих результатів. В довоєнний час вітчизняний сектор сільського господарства в Україні досяг високих показників виробництва та став однією з основних галузей економіки країни, що забезпечувала більше 1/4 загального обсягу її валового продукту.

Базою дослідження реального стану та результативності підприємницької діяльності в кваліфікаційній роботі було визначено вітчизняне аграрне підприємство області – Товариство з обмеженою відповідальністю «ТОВ» (далі в роботі – ТОВ «ТОВ»). Землі сільськогосподарського товариства розміщені в межах території населеного пункту та центру відповідної територіальної громади в районі – селі.

Аграрне підприємство ТОВ «ТОВ» функціонує у формі господарського товариства недержавної форми власності вже більше 20 років.

Станом на 2022 рік, аграрне товариство є самостійним суб'єктом господарювання, наділене статусом юридичної особи (з відповідними правами), володіє відокремленим майном, дієздатне набувати, від свого імені, майнові та особисті немайнові права, а також приймати на себе зобов'язання, орендувати землю та майно, відчужувати їх, здійснює виробничу, комерційну, посередницьку

та інші види господарської діяльності, що не суперечать чинному законодавству статуту господарства, з метою отримання прибутку.

Основним видом економічної діяльності (згідно державного Класифікатору ВЕД) для суб'єкта підприємництва визначено (01.41) «Розведення великої рогатої худоби молочних порід».

ТОВ «ТОВ» є племінним заводом щодо розведення ВРХ української бурої молочної породи із забезпеченням високої продуктивності дійного стада, здійснення його власного відтворення, запровадження застосування високотехнологічного обладнання з використанням програми управління UNIFORM.

До інших дозволених видів діяльності, що визначені у відповідності зі статутом ТОВ «ТОВ», віднесені наступні:

- вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур (01.11 – згідно КВЕД);
- вирощування овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів (01.13 – згідно КВЕД);
- вирощування інших однорічних і дворічних культур (01.19 – за КВЕД);
- розведення іншої великої рогатої худоби та буйволів (01.42 – за КВЕД);
- розведення коней та інших тварин родини конячих (01.43 – за КВЕД);
- розведення свиней (01.46 – за КВЕД);
- допоміжна діяльність у рослинництві (01.61 – за КВЕД);
- допоміжна діяльність у тваринництві (01.62 – за КВЕД);
- виробництво м'яса (10.11 – за КВЕД);
- виробництво олії та тваринних жирів (01.41 – за КВЕД);
- виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості (01.61 – за КВЕД);
- виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання (01.71 – за КВЕД);
- виробництво готових кормів для тварин на фермах (01.91 – за КВЕД);

- оптова торгівля зерном, необробленим тютюном, насінням і кормами для тварин (46.91 – за КВЕД);

- роздрібна торгівля з лотків і на ринках харчовими продуктами, напоями та тютюновими виробами (47.81 – за КВЕД);

- вантажний автомобільний транспорт (49.41 – за КВЕД);

Клімат території, де розміщені виробничі (біологічні та матеріальні) фонди господарства, здійснює прямий і непрямий вплив, в першу чергу, на ґрунтоутворюючий процес.

Прямий вплив позначається через безпосередню дію елементів клімату (зволоження ґрунту і його промочування; нагрівання чи охолодження).

Непрямий вплив – це дія клімату на рослинний світ.

Клімат помірно континентальний, з достатньо теплим літом і порівняно м'якою зимою. Минулі роки характеризувалися значними відхиленнями від багаторічних даних за температурним режимом і кількістю опадів.

Середньорічні температури: літня: +24,5°С, зимова: –7,5°С.

Річна кількість опадів – 540 мм. Середня протяжність без морозного періоду 166-178 днів.

За характеристиками рельєфу території та визначеними кліматичними умовами, на землях ТОВ «ТОВ» склалися умови, що сприяють розвитку сільського господарства, зокрема, і його рослинницької галузі. Переважаючими видами ґрунту, що знаходяться на території земельного фонду господарства, є чорноземи та дерново-підзолисті.

Однією з форм суспільного поділу праці є спеціалізація і головні види економічних зв'язків між суб'єктами підприємництва – реалізація товарної продукції.

Визначальним економічним показником, при цьому, виступає структура товарної продукції господарства і, насамперед, частка (%) головної галузі, що і відображає рівень спеціалізації.

Визначення напрямів та розрахунок рівня спеціалізації ТОВ «ТОВ», проведено за даними про середній рівень структури товарної продукції (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Динаміка реалізованої вартості та структури товарної продукції ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Назви видів продукції	Роки періоду дослідження						В середньому за період		
	2020		2021		2022				
	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	№
Зернові та зернобобові	42 740	26,70	49 781	24,03	11 166	8,09	34 562	20,52	x
Пшениця	7 858	4,91	28 159	13,60	7 719	5,59	14 579	8,66	5
Кукурудза на зерно	22 718	14,19	9 450	4,57	375	0,27	10 848	6,44	6
Ячмінь	12 157	7,59	9 163	4,42	2 325	1,68	7 882	4,68	7
Насіння олійних культур	26 860	16,78	45 674	22,05	20 784	15,05	31 106	18,47	x
Соняшник	24 008	15,00	45 670	22,05	20 338	14,73	30 005	17,81	2
Тварини с.-г. живі	26 075	16,29	35 785	17,28	34 912	25,28	32 257	19,15	x
ВРХ	16 834	10,52	18 434	8,90	16 971	12,29	17 413	10,34	3
Свині	9 232	5,77	17 296	8,35	17 900	12,96	14 809	8,79	4
Молоко сире	64 218	40,11	75 504	36,45	71 235	51,58	70 319	41,75	1
Інша продукція	3 048	1,90	3 455	1,65	1 234	0,89	2 579	1,53	8
Продукція сільського господарства - всього	160 089	100,0	207 131	100,0	138 097	100,0	168 434	100,0	x

Джерело: розраховано за даними статистичної звітності господарства (ф.21-заг.)

Згідно методичних рекомендацій та нормативних значень, головним напрямками діяльності суб'єкту аграрного підприємництва є ті, за реалізацією товарної продукції яких обсяг грошових надходжень становить більше 20 % в загальній сумі вартості реалізованої сільськогосподарської продукції. Відповідно, головні галузі характеризують виробничий напрям аграрного товариства і визначають його спеціалізацію.

За результатами розрахунків середньої питомої ваги, наведених в таблиці 2.1, до основних видів сільськогосподарської продукції ТОВ «ТОВ» було віднесено тільки молоко від сільськогосподарських тварин усіх видів (сире). Це молоко корів, частка вартості якого, в загальному обсязі, склала 41,75 %. При цьому, варто відмітити, що за даними 2022 р. молочна продукція зайняла більше 50 % вартості всіх видів реалізованої продукції (без дотацій та ПДВ).

Для уточнення характеристики спеціалізації сільськогосподарського товариства було використано значення Коефіцієнту спеціалізації, що розраховується за формулою (2.1):

$$K_c = 100 / \sum D_n (2n - 1), \quad (2.1)$$

де K_c – коефіцієнт спеціалізації товариства;

D_n – питома вага кожної n -ї галузі в структурі товарної продукції, %;

n – порядковий номер галузі згідно позиції частки, починаючи з найвищого значення.

За результатами розрахунків, для ТОВ «ТОВ» було отримано наступне значення коефіцієнту спеціалізації – 0,2252 ($100 / (41,74 + 18,81 \times 3 + 10,34 \times 5 + 8,79 \times 7 + 8,66 \times 9 + 6,44 \times 11 + 4,68 \times 13 + 1,53 \times 15)$). Оскільки значення $K_c < 0,35$, то, як висновок – ТОВ «ТОВ» має низький рівень спеціалізації.

Визначений виробничий напрямок та, відповідна, спеціалізація, що фактично склалися в аграрному підприємстві, відповідають задекларованому виду економічної діяльності та статусу племінного заводу, а тому спеціалізацію можна вважати обґрунтованою.

Результати аналізу динаміки (за 2020-2022 рр.) значень показників забезпечення товарної продукції та результативності її реалізації ТОВ «ТОВ», наведені в таблиці 2.2.

Отримані результати порівняння, станом на початок періоду аналізу (2020 р.) та кінець такого періоду (2022 р.), свідчать про зменшення значень всіх як абсолютних, так і відносних показників.

Головною причиною такого результату діяльності в 2022 році, для ТОВ «ТОВ» варто назвати початок військової агресії з боку росії, на початку якої, територія населеного пункту – місцезнаходження господарства, була повністю окупована та протягом місяця знаходилася під контролем російських військових.

Весняний період (березень 2022 р.) є доволі важливим (особливо в галузі рослинництва) з точки зору реалізації виробничих процесів в господарстві.

Упущений час, пошкоджені посіви недоглянутість сходів озимих, в підсумку привели до значних втрат та недоотримання кінцевої продукції товариством. Як наслідок, навіть при меншій сукупній собівартості реалізованої сільськогосподарської продукції, в ТОВ «ТОВ» отримали на 18,6 млн. грн. валового та на 22,4 млн. грн. менше валового та чистого прибутку, відповідно. У порівнянні з попереднім 2022 роком, ці від’ємні значення є ще більшими. Рівень рентабельності реалізованої продукції, в підсумку, за 2022 р. був більш ніж в 2 рази (проти 2020 р.), та майже в 3 рази (в порівнянні з 2021 р.) меншим.

Таблиця 2.2 – Динаміка значень основних показників результатів діяльності ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Роки періоду аналізу			Зміни за період
	2020	2021	2022	
Вартість товарної продукції, тис. грн.:	160 089	207 131	138 097	-21 992
- на 1 середньорічного працівника, тис. грн.	627,8	802,8	535,3	-92,5
- на 100 грн. основних засобів, тис. грн.	322,7	865,8	300,7	-22,0
Валовий прибуток, тис. грн.:	48 908	74 766	30 338	-18 570
- на 1 середньорічного працівника, тис. грн.	191,8	289,8	117,6	-74,2
Чистий прибуток (+), збиток (-), тис. грн.	39 311	61 352	16 904	-22 407
- на 1 середньорічного працівника, тис. грн.	154,2	237,8	65,6	-88,6
Рівень рентабельності, %	35,32	46,25	15,63	-19,69

Джерело: розраховано за даними форм звітності: 1, 2, 1-ПВ та 21-заг.

Функціонування аграрного підприємства, в першу чергу, пов’язане з рівнем налаштування раціональної економічно-господарською системи в якій відбувається рух необхідної сукупності виробничих ресурсів і вони постійно знаходяться у діалектичному зв’язку та взаємозалежності.

Таблиця 2.3 – Склад земель та структура землекористування ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Види угідь	Дані за роками періоду дослідження						Зміни за період (+;-)	
	2020		2021		2022			
	га	%	га	%	га	%	га	%
Сільськогосподарські угіддя, всього	4 667,90	100,0	4 655,55	100,0	4 646,37	100,0	-21,53	-0,46
у т. ч., взяті в оренду	4 667,90	100,0	4 655,55	100,0	4646,37	100,0	-21,53	-0,46
із них рілля	3 800,74	81,4	4 082,30	87,69	4 094,30	88,12	293,56	7,72

Джерело: розраховано за даними звітності товариства (ф. 4-сг)

Для повноти аналізу загальних організаційно-економічних параметрів діяльності ТОВ «ТОВ», було досліджено показники, що визначають виробничий потенціал господарства, розкривають кількісний, структурний та якісний склад ресурсів, прийнятних для виробництва запланованих обсягів сільськогосподарської продукції.

Матеріальну основну господарських можливостей аграрного підприємства в цілому, зазвичай, визначають, в першу чергу, кількістю та якістю його земельного фонду. Дані про склад та структуру земель ТОВ «ТОВ» протягом 2020-2022 рр. господарювання наведені в формі таблиці 2.3.

Значення показників ефективності користування земельним фондом в господарстві, наведена в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 – Динаміка показників економічної ефективності використання земельних ресурсів в ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

№ п/п	Показники	Роки періоду			Відхилення (+,-) за період	
		2020	2021	2022	абс.	%
Натуральні показники						
1	Урожайність с.-г культур, ц/га					
	Пшениця озима	54,21	44,06	55,61	1,4	2,58
	Кукурудза на зерно	138,57	82,41	30,36	-108,21	-78,09
	Ячмінь	60,27	54,65	45,19	-15,08	-25,02
	Соняшник	47,76	31,19	34,18	-13,58	-28,43
2	Одержано на 100 га с.-г угідь, ц:					
	Приросту живої маси ВРХ	81,37	80,29	100,01	18,64	22,91
	Молока	1 599,67	1 595,32	1 572,38	-27,29	-1,71
3	Одержано на 100 га ріллі, ц:					
	Пшениці озимої	1 658,57	1 219,54	1 561,76	-96,81	-5,84
	Кукурудзи на зерно	2 034,26	1 006,86	539,29	-1 494,97	-73,49
	Ячменю	818,84	584,28	501,11	-317,73	-38,80
	Соняшнику	653,45	500,46	550,96	-102,49	-15,68
	Приросту живої маси свиней	76,84	107,14	89,56	12,72	16,55
Вартісні показники						
4	Одержано на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.:					
	валової продукції	3 527,05	4 484,91	4 268,99	741,94	21,04
	товарної продукції	3 429,57	4 449,11	2 972,15	-457,42	-13,40
	чистого доходу	3 432,04	4 455,33	2 980,67	-151,37	-13,15
	валового прибутку	1 047,75	1 605,95	652,94	-394,81	-37,68
	чистого прибутку	842,16	1 317,82	363,81	-478,35	-56,80

Джерело: розраховано за даними звітності форм: 2, 4-сг, 21-заг, 24(річна), 29-сг

Таблиця 2.5 – Показники ефективності використання основних та оборотних фондів в ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Роки періоду дослідження			Відхилення (+,-) звітнього року від базисного	
	2020	2021	2022	абс.	%
Фондовіддача (на 100 грн.), грн.	333,83	403,32	397,29	63,36	19,01
Фондомісткість	0,30	0,25	0,25	-0,05	-16,67
Фондоозброєність, тис. грн./1 чол.	193,40	200,66	193,52	0,12	0,06
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва, %	43,94	56,36	28,05	-15,89	-36,16
Норма прибутку, %	27,71	30,62	11,03	-16,68	-60,19

Джерело: розраховано за даними звітності форм: 1, 2, 1-ПВ та 50-сг

За наведеними даними в таблиці 2.4 даними, можна зробити наступні висновки: ефективність використання с.-г. земель, за період 2020-2022 рр., взагалі, знижувалася, але якщо з позиції забезпечення виробництва продукції рослинництва спостерігалася саме така тенденція, то в тваринництві варто відзначити абсолютно протилежний тренд. Зменшення ефективності використання землі ТОВ «ТОВ», спостерігалось лише за молочною продукцією – на 27,29 ц/100 га сільськогосподарських угідь (-1,71 %). Завдяки продукції тваринництва можна спостерігати і загальне збільшення її валового обсягу, за період дослідження, на 741,94 тис. грн./100 га с.-г. угідь (21,04 %)

Вартісне вираження дозволяє виділяти два види виробничих фондів агропідприємства – основні та оборотні. Основні виробничі фонди в аграрному товаристві формують основу сформованої матеріально-технічної бази, а оборотні вказують на якість сформованої та реалізованої ним ліквідності (табл. 2.5).

Таким чином, можна констатувати, що за період дослідження (2020-2022 рр.) у ТОВ «ТОВ» формувалися передумови та господарський потенціал підвищення показників ефективності своєї діяльності, але події, що безпосередньо торкнулися території розміщення господарства, втрутилися в здатність товариства повноцінно виконувати всі бізнес-процеси, а це, в свою чергу, відобразилося на результатах діяльності в 2022 р. – спад ефективності в рослинництві, та, відносно, збереження заданих тенденцій до сталого розвитку в галузі тваринництва.

2.2 Аналіз економічної ефективності діяльності суб'єкта аграрного підприємництва

Економічна ефективність діяльності підприємства в аграрній сфері функціонування визначається, в першу чергу, відношенням одержаних результатів до понесених витрат засобів виробництва та людської праці. Ефективність діяльності виступає узагальнюючою економічною характеристикою або якісним параметром, що свідчить про досягнуті в господарстві рівень результативності використання живої та уречевленої праці в процесі створення відповідних, планових видів благ (сільськогосподарської продукції рослинництва та тваринництва, сервісного обслуговування та ін.). Для суб'єктів аграрної сфери, такими, що конкретизують, показниками рівня ефективності також виступають обсяг виробленої продукції з 1-го гектара земельних угідь, від 1-ї голови худоби з найменшими затратами потрібних ресурсів.

Не варто ототожнювати поняття ефект і ефективність. Перший – визначає результат реалізації певних заходів, що були виконані при виробництві сільськогосподарської продукції. Його характеристиками є збільшення урожайності культур та приріст продуктивності худоби та птиці на утриманні.

Ефективність діяльності в сільському господарстві не обмежується лише співвідношення досягнутих (створених) результатів з витратами виробництва. Для її визначення також враховують якість продукції та її здатність задовольняти відповідні потреби кінцевого споживача. Варто, звичайно, розуміти, що підвищенні якості аграрної продукції супроводжується, обов'язково, використанням додаткових матеріальних ресурсів та власне праці.

Далі більш детально, в першу чергу, розглянемо динаміку витрат, здійснених ТОВ «ТОВ» при виробництві сільськогосподарської продукції галузей рослинництва та тваринництва, а також зробимо відповідні висновки щодо можливостей та перспектив їхньої оптимізації.

Результати розрахунку динаміки основних видів витрат при виробництві продукції рослинництва наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5 – Динаміка складу основних видів витрат ТОВ «ТОВ» при виробництві продукції рослинництва, за період 2020-2022 рр., тис. грн.

Складові виробничих витрат	Роки періоду аналізу			Зміни за звітний період	
	2020	2021	2022	тис. грн.	%
Насіння та посадковий матеріал	5 635,8	5 736,9	22 311,7	16 675,9	в 4 р.
Мінеральні добрива	9 221,6	7 760,0	13 330,2	4 108,6	44,55
Пальне та мастильні матеріали	6 954,7	7 725,1	8 876,1	1 921,4	27,63
Оплата праці	3 862,1	4 480,3	3 649,4	-212,7	-5,51
Відрахування на соціальні заходи	636,0	773,6	515,2	-120,8	-18,99
Амортизація	4 526,0	5 442,2	3 694,6	-831,4	-18,37
Оплата послуг сторонніх організацій	1 658,2	622,9	825,0	-833,2	-50,25
Інші прямі витрати та загальновиробничі витрати	43 206,2	58 050,4	37 012,9	-6 193,3	-14,33
Всього виробничих витрат на продукцію галузі	75 700,4	90 590,6	90 215,1	14 514,7	19,17

Джерело: розраховано за даними звітності форми 50-сг

За наведеними в таблиці динамічними значеннями статей виробничої собівартості продукції рослинництва можна сформулювати наступні висновки та передбачення. По-перше, спостерігається тенденція зростання сукупного значення собівартості продукції досліджуваного підприємства. Загальний рівень приросту виробничої собівартості виробленої в рослинництві продукції (в річному вимірі) склав 14,5 млн. грн. (+19,2 % за період).

Однак, за статтями витрат зросли значення тільки перших трьох видів, серед яких суттєвим зростанням (в 2022 р. в порівнянні з 2020 р.) виділяється значення статті вартості насіння та посадкового матеріалу – на 16,7 млн. грн. (аж в 4 рази).

Значно меншими темпами зростали значення статей вартості мінеральних добрив – на 4,1 млн. грн. за період (+44,55 %) та пального і мастильних матеріалів – на 1,9 млн. грн. (+27,63 %).

Всі інші види витрат, за своїми річними значеннями, зменшувалися з різними темпами. Серед усіх інших статей собівартості продукції рослинництва, дещо дивним виглядає зменшення суми витрат, пов'язаних із оплатою праці та, відповідно, соціальних витрат. Однак, цей факт може бути пов'язаний із скороченням обсягу сезонних робіт в галузі та необхідності залучати додаткових працівників в літньому-осінньому періоді.

Таблиця 2.6 – Динаміка складу основних витрат ТОВ «ТОВ» при виробництві продукції тваринництва, за період 2020-2022 рр., тис. грн.

Види виробничих витрат	Роки періоду аналізу			Зміни за звітний період	
	2020	2021	2022	тис. грн.	%
Вартість кормів	43 580,3	56 706,3	43 694,5	114,2	0,26
Пальне та мастильні матеріали	2 389,0	2 478,0	4 862,5	2473,5	в 2 р.
Оплата праці	17 189,6	22 135,7	25 006,4	7 816,8	45,47
Відрахування на соціальні заходи	3 723,1	4 930,8	5 362,1	1 639,0	44,02
Амортизація	3 649,2	3 745,0	4 314,2	665,0	18,22
Оплата послуг сторонніх організацій	2 216,0	2 416,4	1 606,3	-609,7	-27,5
Інші прямі витрати та загальновиробничі витрати	16 191,7	25 794,5	23 291,9	7 100,2	53,77
Всього виробничих витрат на продукцію галузі	88 938,9	118 206,7	108 137,9	19 199,0	21,59

Джерело: розраховано за даними звітності форми 50-сг

Щодо динаміки показників виробничих витрат в галузі тваринництва, то і загальний обсяг за рік, і всі статті (окрім «Оплата послуг сторонніх організацій»), за період дослідження в ТОВ «ТОВ» тільки збільшувалися. Загальний обсяг приросту сукупної суми витрат на виробництво продукції тваринництва склав, майже 20 %. Найбільшого зростання набула стаття вартості пального та мастильних матеріалів, що є доволі закономірним фактом, у зв'язку із значним підняттям відпускної ціни на дизельне пальне та інші матеріали нафтового походження. Зростання склало, практично 200 %. Водночас, за сумою приросту найбільшими темпом характеризується стаття «Оплата праці» – на 7,8 млн. грн. (+45,5%).

Відносну стабільність продемонстрували в господарстві витрати, пов'язані із заготовкою та використанням кормів для ВРХ та поголів'я свиней. Після збільшення витрат на дані цілі в 2021 р., за 2022 р. значення показника, майже, повернулося до рівня 2020 р. З урахуванням наявності об'єктивних факторів для дорожчання кормів, сталість їхньої вартості свідчить про раціональне, а зростаюча продуктивність тварин – про ефективне їх використання в господарстві.

Враховуючи, той факт, що ТОВ «ТОВ» відрізняється саме тваринницьким напрямком спеціалізації (див. табл. 2.1), варто більше уваги приділити аналізу

ефективності виробництва та реалізації саме таких видів продукції як: молоко, приріст живої маси ВРХ та свиней, а також приплід.

Спочатку, проаналізуємо структуру поголів'я тварин в господарстві. В таблиці 2.7 наведена динамка поголів'я сільськогосподарських тварин за період дослідження – 2020-2022 роки.

Таблиця 2.7 – Динаміка поголів'я в тварин в ТОВ «ТОВ» (за період 2020-2022 рр.), станом на кінець року, гол.

Групи тварин	Роки періоду аналізу			Відхилення 2022 р. від 2020 р. (+;-)	
	2020	2021	2022	гол.	%
Вирощування:					
ВРХ	1 892	1 847	1 801	-91	-4,81
Свиней	2 925	2 365	2 367	-558	-19,08
Поголів'я корів	1 200	1 200	1 200	0	0

Джерело: розраховано за даними звітності форми 24 (річна)

За період дослідження в тваринницький галузі ТОВ «ТОВ» спостерігається, майже, стала чисельність поголів'я ВРХ. Зокрема, по групі корови всі три роки чисельність поголів'я є незмінною і становить 1200 голів.

Щодо тварин – великої рогатої худоби, які утримувалися в господарстві, станом на кінець кожного із років аналізу, можна спостерігати незначне скорочення – на 91 голову (чи -4,81 %).

Поголів'я свиней також зазнавало змін і, станом на кінець 2022 р., його чисельність була на 558 голів менша, а ніж, станом на кінець 2020 р. (-19,08 %).

Склад стад відповідних видів сільськогосподарських тварин в ТОВ «ТОВ» теж не був сталим, і на кінець 2022 р. стадо великої рогатої худоби було сформоване за рахунок наступних груп тварин (рис. 2.1).

Дані, сформованої секторної діаграми, вказують на те, що переважаючим видом ВРХ, в стаді даної групи тварин, є корови, питома вага чисельності яких, в загальному поголів'ї, становить 40 %.

Наступною групою, за чисельністю є телята віком до 1 року – 31 % загального поголів'я стада. Решта груп тварин займають, приблизно, однакову частку в загальній кількості – 7-8 %.

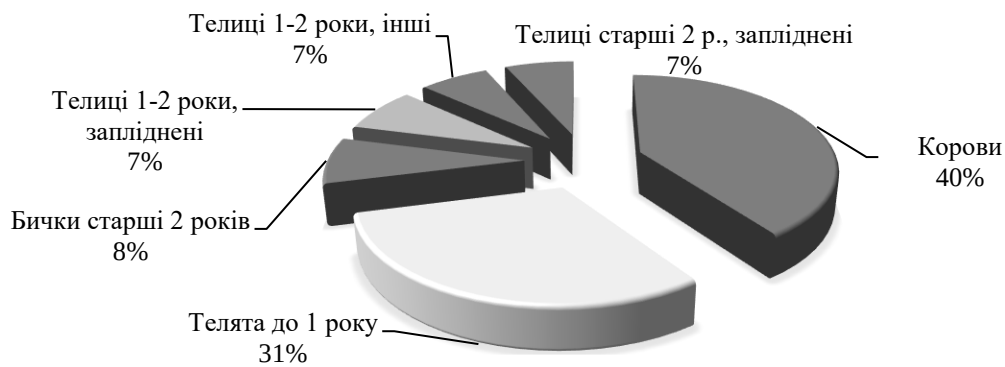

Рисунок 2.1 – Структура стада ВРХ в ТОВ «ТОВ», станом на кінець 2022 р.

Джерело: побудовано за даними звітності форми 24 (річна)

Саме від структури стада, його поголів'я та відповідної продуктивності і залежить обсяг виробництва продукції тваринництва. Важливими неприродними факторами забезпечення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції даної галузі є, звичайно, забезпеченість тварин кормами та формати (умови) їхнього утримання. Чисельність поголів'я та продуктивність корів суттєво впливає на масштаби отримання продукції молочного скотарства та знаходиться з ним у функціональній залежності. Динаміка обсягів виробництва молока та приросту живої маси тварин, а також грошові надходження від реалізації зазначених видів сільськогосподарської продукції тваринницької галузі ТОВ «ТОВ», наведена таблиці 2.8.

Таблиця 2.8 – Динаміка обсягів виробництва та сум виручки від реалізації основних видів продукції тваринництва ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Види продукції тваринництва	Роки періоду аналізу			Відхилення 2022 р. від 2020 р. (+;-)	
	2020	2021	2022	абс.	%
<i>Молоко</i>					
Виробництво, ц	74 671	74 271	73 059	-1 612	-2,16
Виручка від реалізації, тис. грн.	64 218,17	75 504,45	71 234,97	7 015,83	10,93
<i>Приріст живої маси ВРХ</i>					
Виробництво, ц	3 798,21	3 737,90	4 649,77	851,56	22,42
Виручка від реалізації, тис. грн.	16 834,08	18 433,80	16 971,35	137,27	0,82
<i>Приріст живої маси свиней</i>					
Виробництво, ц	2 930,59	4 373,64	3 666,67	736,08	25,12
Виручка від реалізації, тис. грн.	9 232,95	17 295,57	17 900,48	8 667,53	93,88

Джерело: розраховано за даними звітності форм: 21-заг. та 24 (річна)

Результати проведеного аналізу динаміки, дають підстави стверджувати, що при сталій кількості корів (1200 голів) обсяг виробництва молока за період дослідження, в ТОВ «ТОВ» дещо зменшився (-1 612 ц або -2,16 %), але вартість реалізованої молочної сировини значно зросла – 7 016 ц (або на, майже 11 %).

На досягнуті результати, в першу чергу, вплинуло збільшення ринкової ціни на молочну сировину. Майже всю власну молочну сировину ТОВ «ТОВ» реалізує переробному підприємству молочний завод (область).

Водночас, за 3-ри роки періоду дослідження, виробництва приросту живої маси ВРХ та свиней в господарстві відзначалося позитивної динамікою обсягів отриманої сільськогосподарської продукції. І в абсолютному (ваговому) вимірі, і в грошовому вираженні дані види продукції тваринництва відзначилися збільшенням у 2022 р., в порівнянні з 2020 р. Хоча, варто підкреслити, що в порівнянні з 2021 р. деякі із розрахованих показників зазнали зменшення.

Найбільший приріст результативності діяльності в галузі отримання продукції тваринництва, за період дослідження, продемонструвала продукції свинарства. Зокрема, приріст обсягів виробництва продукції склав 736 ц (+25 %), а збільшення вартості реалізованої продукції комплексу відбулося аж на 93,9 % або на 8,7 млн. грн.

Основним споживачем сільськогосподарської продукції – м'ясної сировини (яловичини та свинини), тривалий період часу, для ТОВ «ТОВ» залишався м'ясокомбінат – підприємство, потужності якого, розміщені в районному центрі (місто, області) .

Досліджуване аграрне підприємство, із року в рік, намагається здійснювати належні фінансові вкладення в забезпечення функціонування в його складі тваринницької галузі. Забезпечується модернізація виробничих приміщень та споруд, розширюються площі, встановлюється сучасне доїльне обладнання із використанням новітніх інформаційних технологій в управлінні процесами виробництва, удосконалюються та оптимізуються раціони годівлі тварин, проводиться належна селекційна робота.

Особливо цей процес набув активності в молочному скотарстві після набуття ТОВ «ТОВ» статусу племінного заводу та проведення експертизи корів на предмет якості та типу молока. З результатами проведеного дослідження, було встановлено, що в господарстві на утриманні знаходиться більше 50 % корів.

Господарство займається саме розведенням такої породи корів, що здатна надавати таку продукцію – чорний та червоний голштин.

При цьому, варто враховувати, що молоко такого типу, можуть давати тільки корови, які мають дві копії генів A2 в своїй ДНК.

Технологія розведення таких тварин має враховувати той факт, що кожна тварина отримує від самця і самки по одній копії гена. Звідси, щоб була можливість отримати приплід з генотипом A2A2, треба схрестити бика-виробника, який повинен мати, хоча б 1-н ген A2 з коровою, у якої також є хоча б один ген A2.

Звідси, 100 % ймовірність того, що корова буде виробляти молоко A2 є тільки в тому випадку, якщо вона від корови та бичка з 2-ма копіями гена A2 у кожного. В свою чергу, схрещування A2A2-тварини з A2A2-твариною дозволяє завжди отримати потомство з потенціалом на молоко A2.

Саме в даному напрямку в ТОВ «ТОВ» започаткована робота і реалізуються відповідні організаційно-виробничі зміни щодо забезпечення функціонування господарства, як спеціалізованого на отриманні молочної сировини типу A2.

Всі ці заходи мають позитивно впливати і на загальні обсяги виробництва – зростає продуктивність корів.

Таким чином, за результатами виконання поточного розділу кваліфікаційної роботи, були визначені ключові економічні передумови для подальшого функціонування ТОВ «ТОВ» із забезпеченням ринкових можливостей господарства підтримувати встановлений напрямок спеціалізації в галузі тваринництва, як підприємства, яке здатне позитивно змінюватися завдяки впровадженню прогресивних інноваційних технологій, що базуються, в тому числі, і на досягненнях науки.

2.3 Дослідження фінансових результатів та передумов для подальшого розвитку підприємницької діяльності товариством

Розвиток ринкової економіки стимулює суб'єктів підприємництва до самостійності та відповідальності при формулюванні та прийнятті управлінських рішень. Ефективність та життєздатність подібних рішень найбільшою мірою залежать від оперативності та рівня об'єктивності оцінювання поточного та перспективного фінансового стану господарства.

Інформація про фінансовий стан та однойменні результати характеризують стан ефективності підприємницької діяльності кожного підприємства. Подібні результати можуть бути отримані у формі прибутку чи збитку. Позитивний результат операційної та фінансової діяльності підприємця визначається обсягом отриманого чистого прибутку та рівнями рентабельності відповідних вкладень.

Вивчення та аналіз факторів сформованої динаміки фінансових результатів діяльності підприємця, дозволяють визначити, що конкретного впливає на них. Серед багаточисельного спектру різноманітних факторів виробництва, в першу чергу, варто згадати виробничу собівартість сільськогосподарської продукції, адміністративні витрати, а також інші доходи чи витрати, суми нарахованих та сплачених податків (в т. ч., на прибуток) та інші.

Основними фінансовими показниками, що мають бути враховані при проведенні фінансового аналізу виступають наступні: виручка від реалізації продукції, валовий та чистий прибуток (збиток) і т. п.

Динаміка результатів розрахунку основних фінансових показників для ТОВ «ТОВ», наведена в наступній таблиці 2.9.

Наведені дані свідчать про відносно стаке значення обсягу собівартості реалізованої ТОВ «ТОВ» сільськогосподарської продукції, що, в цілому, зменшилася за досліджуваний період на 2,82 %, при цьому дохід від реалізації продукції за період 2020-2022 рр., зменшився аж на 13,55 %.

Таблиця 2.9 – Динаміка значень фінансових результатів ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Значення за роками періоду аналізу			Зміни за період	
	2020	2021	2022	абсолютні	відносні
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), тис. грн.	160 204	207 420	138 493	-21 711	-13,55
Інші операційні доходи	1 064	2 659	1 767	703	66,07
Інші фінансові доходи	600	1 913	3 605	3 005	в 6 разів
Інші доходи	220	91	2	-218	-99,09
Разом доходи	162 088	212 083	143 867	-18 221	-11,24
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	111 296	132 654	108 155	-3 141	-2,82
Інші операційні витрати	5 075	9 731	6 308	1 233	24,30
Інші витрати	1 293	1 591	3 977	2 684	в 3 рази
Разом витрати	117 664	143 976	118 440	776	0,66
Чистий прибуток (збиток)	39 311	61 352	16 904	-22 407	-57,00
Рівень рентабельності, %	35,32	46,25	15,63	-19,69	-55,75

Джерело: розраховано за даними звітності ф.1 та ф.2

Зважаючи на зростання усіх статей про витрати на виробництво та виробничої собівартості реалізованої продукції, не стає випадковим і зменшення розміру чистого прибутку суб'єкта підприємництва. За обраний період дослідження значення даного показника зменшилося на 57 % з 39 311 тис. грн. (в 2020 р.) до 16 904 тис. грн. (у 2022 р.). В підсумку падіння значення обсягу прибутку на 22,5 млн. грн.

У випадку прийняття суб'єктом підприємницької діяльності рішення про реалізацію дій інвестиційного характеру, він повинен чітко володіти об'єктивною інформацією про власну фінансову спроможність та стійкість. Адже від цього буде залежати здатність підприємницької структури сформувати чітку та економічно обґрунтовану програму фінансового забезпечення планових інвестиційних проєктів.

З метою визначення типу фінансової стійкості суб'єкта підприємництва, за даними статей його балансу доцільно скласти агрегований баланс, в якому позиції активу та пасиву за ступенем агрегації відповідають меті аналізу (табл. 2.10-2.11).

Таблиця 2.10 – Динаміка значень статей активу агрегованого балансу ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Статті активу балансу	Значення на 31.12 за роками періоду дослідження, тис. грн.			Відхилення (+ -) за період	
	2020	2021	2022	тис. грн.	%
Майно (активи) - всього	242 605	295 270	311 468	68 863	28,38
1. Необоротні активи	72 955	79 521	76 809	3 854	5,28
в т.ч. основні засоби	49 614	53 924	45 930	-3 684	-7,43
2. Оборотні активи	169 650	215 749	234 659	65 009	38,32
2.1. Оборотні виробничі фонди, в т.ч.					
- запаси	65 004	82 455	113 984	48 980	75,35
- поточні біологічні активи	40 302	42 228	43 985	3 683	9,14
2.2. Фонди обігу, в т.ч.					
- дебіторська заборгованість	42 906	22 000	39 254	-3 652	-8,51
- грошові кошти і поточні фінансові інвестиції	16 419	65 375	52 353	35 934	в 3,2 р.
- інші оборотні активи	126	125	1 786	1 660	в 14,2 р.

Джерело: розраховано за даними звітності ф.1

Аналізуючи склад та значення статей активу агрегованого балансу ТОВ «ТОВ» варто акцентувати увагу на тому, що товариство активно нарощує виробничі ресурси та вкладення в них (активи). Зокрема, за період дослідження (2020-2022 рр.), вартість майна суб'єкта підприємства зросла на 28,4 %, змінившись у своєму значенні від 242,605 млн. грн. (2020 р.) до 311,468 млн. грн. (за 2022 р.)

При цьому необоротні активи зросли лише на 5,3 %, а вартість оборотних активів зросла за період дослідження на 65,01 млн. грн. (зі 169,65 млн. грн. до 234,66 млн. грн.). Значними темпами зростали і обсяги запасів (в першу чергу, готової продукції рослинництва), що господарство могло зберігати власними зусиллями до більш сприятливих (чи вимушених) обставин для реалізації протягом маркетингового року. Єдиними показниками активів, що змінювалися в бік зменшення стали вартість основних засобів та сукупної дебіторської заборгованості – на 7,43 % та 8,51 %, відповідно. Найпотужніше (за значенням) зросла конкретизована стаття – «Грошові кошти». Її темп росту склав 3,2 рази, а значення, станом на кінець 2022 р., становило 52,4 млн. грн. проти 16,42 млн. грн. за результатами 2020 р.

Таблиця 2.11 – Динаміка значень джерел ресурсів (пасиву) агрегованого балансу ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Пасив	Значення на 31.12 за роками періоду дослідження, тис. грн.			Відхилення (+ -) за період	
	2020	2021	2022	тис. грн.	%
Джерела фінансування - всього	242 605	295 270	311 468	68 863	28,38
1. Власний капітал	227 665	283 705	296 520	68 855	30,24
Зареєстрований (пайовий) капітал	1 921	1 924	1 924	3	0,16
Додатковий капітал	10 792	10 792	10 792	0	0
Накопичені курсові різниці	2 850	2 850	2 850	0	0
Резервний капітал	508	508	508	0	0
Нерозподілений прибуток	214 444	270 481	283 296	68 852	32,11
2. Довгострокові зобов'язання та забезпечення	0	0	0	0	0
3. Поточні зобов'язання і забезпечення	14 940	11 565	14 948	8	0,05
Поточна кредиторська заборгованість	1 520	2 560	4 426	2 906	в 2,9 р.
Інші поточні зобов'язання	13 420	9 005	10 522	-2 898	-21,59

Джерело: розраховано за даними звітності ф.1

Результати аналізу джерел ресурсів (пасиву) агрегованого балансу, в першу чергу, вказують на те, що товариство має внутрішні ресурси для нарощування джерел фінансування у формі капіталу. Зокрема, за досліджуваний період (2020-2022 рр.) при темпі приросту загального обсягу джерел фінансування на 28,38 %, власний капітал підприємця зріс на 30,24 % (або +68 855 тис. грн.). А головною причиною цьому стало продовження тенденції зростати суми нерозподіленого прибутку підприємства. Значення даного показника зросло більше ніж на 32 % або на 68 852 тис. грн.

Практично не зазнало змін значення статті поточні зобов'язання та забезпечення. Водночас, сума поточної кредиторської заборгованості збільшилася в 2,9 рази. Хоча абсолютне значення самого показника, як і темпів його зростання, були незначними і склали 4 426 тис. грн. та 2 906 тис. грн, відповідно.

При цьому за показниками балансу ТОВ «ТОВ», відбулося скорочення суми інших зобов'язань господарства, темп зменшення яких був на рівні 21,5 % (чи -2,9 млн. грн.). Всі три роки у господарстві не зверталися до довгострокових запозичень чи формування боргових фінансових зобов'язань тривалого виконання .

Таблиця 2.12 – Динаміка показників фінансової стійкості ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Рекомендовані значення	Значення за роками			Зміни показника за період (+ ; -)
		2020	2021	2022	
Коефіцієнт автономії підприємства	> 0,5	0,98	0,99	0,99	0,01
Коефіцієнт співвідношення власних і залучених коштів підприємства	> 1	85,2	115,4	131,2	86,02
Коефіцієнт фінансової стійкості підприємства	0,7 – 0,9	0,98	0,99	0,99	0,01
Коефіцієнт маневреності власного капіталу товариства	> 0,1	0,82	0,84	0,83	0,01
Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами	> 0,1	0,97	0,97	0,99	0,02

Джерело: розраховано за даними звітності ф.1 та ф.2

Дослідження стану фінансової стійкості ТОВ «ТОВ» здійснювалося за даними, наведеними в таблиці 2.12. Для аналізованого аграрного товариства виявлено, що воно є, відносно рекомендованих значень коефіцієнтів, з достатньо рівнем фінансової стійкості функціонування.

Так, значення коефіцієнту співвідношення власних і залучених коштів (в динаміці) є відносно значним. Сам показник дозволяє визначати суму власних коштів, що приходяться на кожну 1-цю позикових засобів, а порівняно (з рекомендованим) високе значення вказує на те, що господарство більше зорієнтоване на раціональне використання власних коштів, навіть при наявності фінансових ресурсів із залучених джерел.

Наступний показник – коефіцієнт фінансової стійкості дозволяє характеризувати фінансову стійкість суб'єкта підприємництва, вказуючи на ту частку активів, що господарство спроможне профінансувати за рахунок власного капіталу, а також фінансових ресурсів, якими воно може оперувати відносно довгий час (практично постійно). Показник свідчить також про здатність ТОВ «ТОВ» залишатися платоспроможним на перспективу.

За обраний період аналізу (2020-2022 рр.), фактичне значення вказаного показника для ТОВ «ТОВ» знаходилося в межах, близьких до 0,99 (за рекомендованого значення на рівні 0,7-0,9), що є досить високим рівнем та свідчить про належну платоспроможність товариства.

Показник маневреності власного капіталу підприємства дозволяє визначати, яка частку оборотного капіталу господарства знаходиться в обороті, а яка капіталізована. Рекомендоване значення коефіцієнту – це 0,1 та вище. Позитивний рівень значення показника свідчить про наявність у підприємства достатнього обсягу власних ресурсів, що можуть направлятися для фінансування необоротних активів та частини оборотних. Значення показника коефіцієнта маневреності власного. Для ТОВ «ТОВ» значення коефіцієнту, за весь період дослідження, було позитивним і становило 0,82-0,84, що є досить високим рівнем.

Коефіцієнт забезпеченості товариства власними оборотними коштами, всі роки періоду аналізу, становив, близько 1. Цей факт підтверджує наявність у господарства достатньої фінансової спроможності щоб здійснювати фінансові операції, в тому числі, і з інвестування.

Наступним кроком фінансового аналізу ТОВ «ТОВ» стали розрахунки показників ліквідності для господарства. До уваги були прийняті коефіцієнти поточної, швидкої та абсолютної ліквідності суб'єкту підприємництва (табл. 2.13).

Таблиця 2.13 – Динаміка значень показників ліквідності ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Рекомендовані значення	Значення за роками			Зміни за період (+ ; -)
		2020	2021	2022	
Коефіцієнт покриття	1,5-2,5 і більше	2,4	3,2	1,7	-0,7
Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,6-0,8 і більше	2,3	2,6	2,2	-0,1
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2-0,35 і більше	2,3	2,7	2,5	0,2

Джерело: розраховано за даними фінансової звітності ф.1 та ф.3

Рекомендоване значення, згідно різного роду методичних джерел з фінансового аналізу, для коефіцієнту абсолютної ліквідності в межах 0,2-0,35. Він характеризує здатність негайно погашати короткострокову заборгованість.

За результатами, проведених розрахунків, що представлені в таблиці 2.13, можна побачити, що ТОВ «ТОВ», в достатній мірі, забезпечене грошовими коштами в формі готівки та поточних залишків на рахунках в банках, щоб мати можливість на покриття невідкладних зобов'язань. За весь час періоду дослідження значення показників ліквідності для товариства демонстрували тенденцію перебування в межах рекомендованого рівня та вище. Це свідчить про забезпечення товариством сталого фінансового стану.

Характеристику рівня ділової активності ТОВ «ТОВ», можна, в першу чергу, визначати через оцінку ефективності дій товариства, із отриманою сільськогосподарською продукцією, щодо спрямування її ринку реалізації, як внутрішній, так і зовнішній.

Результати аналізу показників ділової активності ТОВ «ТОВ» відображені в формі таблиці 2.14.

Таблиця 2.14 – Динаміка значень показників ділової активності ТОВ «ТОВ», за період 2020-2022 рр.

Показники	Значення за роками			Зміни за період (+ ; -)
	2020	2021	2022	
Коефіцієнт оборотності активів	1,1	0,8	0,5	-0,6
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	7,2	8,7	6,9	-0,3
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	37,1	43,4	36,9	-0,2
Строк погашення дебіторської заборгованості	50	61	54	4
Строк погашення кредиторської заборгованості	15	17	19	4
Коефіцієнт оборотності запасів	3,6	1,6	1,8	-1,8
Коефіцієнт оборотності власного капіталу	1,1	0,6	0,4	-0,7

Джерело: розраховано за даними фінансової звітності ф.1-4

Відповідно, було отримано, що значення коефіцієнту оборотності активів товариства, що характеризує ефективність використання ним наявних ресурсів, має тенденцію до зменшення з 1,1 (2020 р.) до 0,5 (у 2022 р.). Тобто (-0,6) одиниць.

Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості, за період аналізу, змінювався в діапазоні від 7,2 до 6,9, тобто, (-0,3).

Також негативну тенденцію мали значення за роками коефіцієнту оборотності запасів свідчить. Сам показник вказує рівень ефективності управління запасами, однак, за період дослідження його значення в ТОВ «ТОВ» знизилося в 2 рази – з 3,6 до 1,8.

Коефіцієнт оборотності власного капіталу господарства, що необхідний для відображення співставлення виручки від реалізації товариства із середньорічною суми власного капіталу, також, протягом дослідження, зменшився за значенням. Хоча ефективною для цього показника вважається саме позитивна тенденція торгівельних результатів суб'єкта підприємництва.

Значення інших двох коефіцієнтів для господарства протягом 2020-2022 рр., в підсумку, зросли. Така тенденція свідчить саме про погіршення здатності господарства оперувати фінансовими ресурсами. Однак, зміни були несуттєвими, а продовження тривалості періоду оборотності кредиторської заборгованості до додаткових фінансових втрат не призвела.

В підсумку, варто зазначити, що за результатами проведеного аналізу фінансово-економічного стану та потенціалу ТОВ «ТОВ» можна бачити, в більшості випадків, позитивну динамку змін відповідних показників, а значить, товариство характеризується належним рівнем фінансової стійкості, ліквідності та ділової активності, здатне самостійно ініціювати чи приймати участь у фінансуванні інвестиційних проєктів, які будуть спрямовані на формування умов більш раціональної та результативної поведінки господарства на ринку сільськогосподарської продукції, її реалізації та переробки.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА БІЗНЕС-ПРОЄКТУ ТА ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТОВАРИСТВА ЩОДО СТВОРЕННЯ ПЕРЕРОБНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ЗАСАДАХ КООПЕРУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗУСИЛЬ

3.1 Концептуальні засади та стратегічний зміст реалізації кооперативної форми підприємництва за участі виробників сільськогосподарської продукції

Одним із завданням Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр., за напрямом «Розвиток сільських територій» стало: «... сприяння розвитку різних форм кооперації, фермерства, забезпечення доступності ринків збуту для малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції, запровадження нових технологій та обладнання для переробки сільськогосподарської сировини» [29].

За визначенням International Co-operative Alliance (Міжнародного кооперативного альянсу): «кооператив – це автономна асоціація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення своїх економічних, соціальних і культурних потреб за допомогою підприємства, що знаходиться у спільному володінні й управляється демократично» [30].

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначено, що «сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб» [31].

Таким чином, новостворюваний кооператив – це організація, що належить його членам, управляється ними та працює задля їх вигоди.

Однією із цілей діяльності (метою) кооперативу буде підвищення ефективності власної діяльності його членів, надання допомоги заробляти більше.

Зважаючи на реалії конкурентного середовища сучасного агробізнесу та значну вартість входження в бізнес з переробки молочної сировини, успішна діяльність кооперативу, за наявності ряду об'єктивних передумов, сприятиме отриманню ряду наступних переваг: формування оптових обсягів товарної продукції та доступ до закордонних ринків, доступ до сучасних технологій, здешевлення МТР, зменшення накладних витрат, а також можливість доступу до бюджетної підтримки та кредитування (за потреби).

Організаційно-управлінські аспекти сільськогосподарського кооперативу:

- с.-г. кооператив утворюється не менш як трьома засновниками;
- у сільськогосподарському кооперативі може бути передбачено асоційоване членство;
- вищий орган управління — загальні збори сільськогосподарського кооперативу;
- виконавчий орган — правління сільськогосподарського кооперативу, яке очолює голова правління/голова кооперативу;
- орган контролю — ревізійна комісія;
- член сільськогосподарського кооперативу може бути обраний лише до одного органу управління (виконавчий директор не може бути членом с.-г. кооперативу);
- частка кожного члена кооперативу формується за рахунок його вкладу та додаткових вкладів у разі їх внесення;
- для забезпечення статутної діяльності с.-г. кооператив формує: статутний капітал, фонд розвитку, резервний фонд.

Новостворений сільськогосподарський кооператив, здійснює діяльність з метою одержання прибутку та може надавати послуги, здійснювати операції (зокрема, із закупівлі молочної продукції, постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів та інше) із особами, які не є членами або асоційованими членами кооперативу, за умови що сумарна вартість таких операцій не перевищує 20 % виручки кооперативу за рік [31].

Кооперативний рух, вже давно в світі, визнано особливою формою самоорганізації діяльності сільськогосподарських товаровиробників та високоорганізованим способом взаємодопомоги, забезпечення можливостей для захисту своїх економічних та соціальних інтересів, а також дієвим форматом «конкурентного захисту» від монополістів та нечесної конкуренції.

Вибір саме кооперативної форми організації виробничої діяльності з переробки власної молочної продукції окремих товаровиробників буде запропонований та обґрунтований у даному розділі кваліфікаційної роботи, оскільки в попередньо викладених матеріалах дослідження були проаналізовані стан, результати, потенціал та перспективи розвитку ТОВ «ТОВ», в тому числі, як аграрного господарства, яке спеціалізується на виробництві такої продукції як молоко, зокрема і з акцентом профілю діяльності з молоком типу А.

Вибір напрямку діяльності для новостворюваного кооперативу з переробки молочної продукції, в першу чергу, базується на тому, що за даними Асоціації виробників молока, попри війну та блокування морських портів у 2022 році Україна експортувала молочної продукції на 344,6 млн. дол. США, що на 39 % більше, ніж у 2021 році.

Основними експортними категоріями (у грошовому еквіваленті) були сухе молоко (26 % у загальній структурі) та масло (24 %). А основним ринком збуту стала Європа – через логістичні переваги, високі ціни, а також скасування митного регулювання [29].

До того ж, обраний проект діяльності створює для його потенційних учасників можливість для прийняття рішень та впливати на виробничі, логістичні витрати, розподіл прибутку, менеджмент тощо.

Додатковою перевагою має стати також те, що відбувається перехід до створення виробництва регіонального рівня з можливістю переробки близько 100 т молочної сировини власного виробництва з дотриманням відповідних стандартів та санітарних норм, а також сприяння в реалізації додаткових можливостей в галузі тваринництва – племінна робота, підтримання збереження поголів'я молочної породи корів (голштин), формування умов для постачання на ринок продукції, що

стане прийнятною для споживання всіма категоріями споживачів, в першу чергу, дітей.

Господарство ТОВ «ТОВ», разом з іншими підприємствами-учасниками кооперативного об'єднання, в рамках даного проекту, стануть зацікавленими сторонами у поєднанні економічних, трудових чи фінансових ресурсів із започаткуванням бізнесу, що базується на абсолютно нових виробничих, інноваційних та технологічних потужностях.

Оснащення заводських приміщень виробничим обладнанням вартістю більше 100 млн. грн. дозволить щодобово отримувати більше 4 тис. кг солодко вершкового масла (м.ч.ж. 82 %) та, майже, 8 тис. кг – сухого знежиреного молока. Рентабельність виробництва за проектом, згідно, попередньо проведених, розрахунків може становити, більше 25 %.

Українська молочна промисловість залишається експорто орієнтованою. Проте під впливом зниження пропозиції молока та інших чинників, останніми роками, обсяги експорту невпинно знижувалися. Але із початком війни експорт став просто порятунком для галузі.

Через вимушену міграцію населення та економічні проблеми в країні відбулося суттєве зниження споживання молочної продукції. Тому навіть при суттєвому скороченні виробництва молока, його надлишки виявилися надто великими. Вітчизняні виробники-молочники зуміли подолати масу проблем, викликаних війною, і експорт даної сільськогосподарської продукції у 2022 році вдалося навіть збільшити.

Практично, понад 25 % сирого молока, що надійшло у переробку, було використано на виробництво експортної продукції. За попередній, 2021 рік, ця частка складала 17 %. За даними Української асоціації бізнесу і торгівлі, частка молочного експорту в загальному аграрному експорті України становить 0,8 %, а його обсяг у порівнянні з лідерами світової торгівлі молочними товарами відносно невеликий. У 2022 році Україна експортувала 700 тис. т молочної продукції в еквіваленті молока на 420 млн. доларів США. До переліку активно експортованих

товарів молочної продукції, в першу чергу, входять такі «біржові продукти», як масло та сухе знежирене [30].

Через зазначені вище передумови, а також, враховуючи можливості потенційних учасників новостворюваного кооперативу – виробників сільськогосподарської продукції (сировинне забезпечення), базовим напрямком діяльності є переробка молока з метою отримання визначених молокопродуктів.

Одним із основних напрямків діяльності сумського регіону є сільське господарство. Аграрні господарства спеціалізуються з вирощування зернових, соняшника, великої рогатої худоби м'ясо-молочного напрямку.

Отже, переробне підприємство буде забезпечене сировинною, а також є очевидна можливість сформулювати необхідний склад працівників та спеціалістів необхідного профілю.

За допомогою ситуаційного SWOT-аналізу, з урахуванням поточної ситуації в країні, побудована матриця сильних та слабких сторін для виробничого кооперативу (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Результати ситуаційного SWOT-аналізу передумов запровадження проєкту

<i>Сильні сторони</i> – постачання сировини; – територіальне охоплення; – новітнє обладнання; – можливість використання тільки натуральної сировини, без використання хімії та замінників молочного жиру; – забезпеченість сировиною; – налагодження безперебійної системи.	<i>Можливості (зовнішні фактори)</i> – створення «власної» сировинної бази; – безперебійний випуск продукції; – доступність зовнішніх ринків; – експорторієнтований напрямок реалізації; – популярність українських молочних товарів на зовнішніх ринках.
<i>Слабкі сторони</i> – відсутність реклами продукції; – високий рівень роздрібних цін на продукцію; – «продукція-новачок» на міжнародному ринку; – висока залежність від власної сировинної бази.	<i>Загрози (зовнішні фактори)</i> – стрімке зростання конкуренції; – військовий стан в країні; – можлива відсутність сировини у зв'язку із скороченням поголів'я худоби; – проблемність формування та реалізації чіткої стратегії розвитку; – ➤ логістика.

Джерело: розроблено автором роботи за результатами аналізу ринкових умов [19,30]

Основною сировиною для кооперативу буде молоко коров'яче незбиране, що буде надходити від господарств – учасників сільськогосподарського кооперативу. Транспортування молока здійснюється в ізотермічних молочних цистернах.

За 10 годин температура молока в цистерні змінюється на ± 2 °С при температурі навколишнього середовища ± 30 °С. Кожну секцію заповнюють сировиною повністю і тільки однорідної якості. Доставка сировини буде відбуватися згідно планів поставки з сільськогосподарськими підприємствами.

Середня закупівельна ціна молока екстра гатунку складає 11,67 грн./кг без ПДВ. Ринковий діапазон цін на цей гатунок в господарствах варіюється від 10,50 до 12,20 грн/кг без ПДВ.

Вищий гатунок, в середньому, коштує вартує 11,67 грн./кг без ПДВ. Ціни на молоко вищого гатунку коливаються від 10 до 12 грн./кг без ПДВ.

Середня ціна на молоко першого гатунку складає 11,22 грн./кг без ПДВ. Мінімальна ціна в господарствах складала 9,50 грн./кг. Максимальна ціна на перший гатунок складала 11,15 грн/кг. Відповідно, середньозважена ціна трьох гатунків складала 11,52 грн./кг без ПДВ.

Для реалізації продукції у місті існує багато різних торгівельних мереж, в яких може реалізуватись запроектований асортимент продукції, товарна продукція може продаватиметься на харчові підприємства, які використовуватимуть вершкове масло та сухе знежирене молоко в якості складових при виробництві інших харчових продуктів.

Однак, не зважаючи на те, що запроектоване підприємство буде розташоване в безпосередній близькості до кордону країни-агресора, що створює додаткове навантаження в організації виробничих та процесів реалізації (безпека працівників, альтернативні джерела енергії, «довга» логістика та ін.), продукція буде користуватися високим попитом і планується, що вона буде реалізовуватися закордон.

Серед ключових імпортерів гравців, крім Китаю, варто відзначити також регіон Південно-Східної Азії та Північної Африки. Дисбаланс попиту-пропозиції протеїну та жирів є звичною ситуацією для українського ринку, але слабкий

зовнішній попит нівелює можливості нарощування прибуткового експорту, зокрема сухого знежиреного молока.

Російське військове вторгнення в Україну спричинило падіння попиту, випуск сухого молока, відповідно, збільшився. Проте, відкриття торгівельних кордонів в ЄС, девальвація гривні та світова інфляція допомогли нормалізувати ситуацію, у другій половині 2022 року Україна демонструвала високі показники місячної торгівлі.

В 2023 році глобальна кон'юнктура змінилася, ціни на товар впали. Через дорогу логістику та ризики, пов'язані зі страхуванням, українськи ціни на молочні товари, в т. ч. сухе молоко, повинні мати обов'язковий дисконт.

Додатковим тиском на ситуацію є збільшення виробництва сухого молока в Україні за рахунок зменшення можливостей експорту сирного продукту та кислотного казеїну – українські оператори таким чином змушені вибирати СЗМ, як товар, який зберігається на складах якнайдовше.

Розрахунковий рівень запасів на кінець першого півріччя може сягати 8 тис. тон, що перевищило показники минулого року.

Глобальний ринок очікує пожвавлення імпортерів. Можливо не Китай, але Південно-Східна Азія та Північна Африка можуть додати в цьому напрямі. Традиційно, спостерігається сезонний сплеск попиту та активності в ЄС після періоду літніх відпусток. Тобто в позитивному сценарії ринок сухого молока зазвичай пожвавлюється ближче до осені.

3.2 Обґрунтування організаційно-економічних засад реалізації бізнес-проєкту за участі ТОВ «ТОВ»

Ключова роль ТОВ «ТОВ», як учасника даного проєкту, полягає в організаційно-економічній та постачальницькій діяльності господарства. Молоко, для виробництва кінцевої продукції, в господарстві відповідає якісним нормам згідно ДСТУ 3662:2018 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі».

Молочна сировинна продукція має бути отримана від здорових корів в господарствах-учасниках, благополучних щодо інфекційних захворювань та за показниками якості відповідати вимогам зазначеному стандарту. Молоко після доїння буде профільтровуватися та охолоджуватися. Адже, воно має бути натуральним незбираним, чистим, без сторонніх присмаків і запахів.

За зовнішнім виглядом та консистенцією сировина повинна бути однорідною рідиною, без осаду та згустків. Молоко всіх гатунків буде доцільне тільки з густиною не менше ніж 1027 кг/м^3 за температури 20°C .

Масова частка жиру та масова частка білку в молоці повинні відповідати нормам, які затверджені Кабінетом Міністрів України у встановленому порядку.

Вершкове масло – жировий продукт, виробляється виключно з коров'ячого молока, із/без додавання продуктів його переробки, з рівномірно розподіленою вологою і сухими знежиреними речовинами молока.

Вершкове масло – цінний харчовий продукт. Він відзначається високою калорійністю ($568...770 \text{ ккал/100 г}$) та є одним із джерел надходження до організму людини поліненасичених жирних кислот. Вміст лінолевої кислоти становить близько $3,2 \%$, ліноленової – $0,7 \%$, арахідонової – $0,2 \%$. Клітини кислот приймають участь у біологічних процесах організму людини – клітинному обміні, є факторами росту у дітей, їм відводиться значна роль у регулюванні вуглеводно-жирового обміну, а також окисно-відновлювальних процесів, сприяння нормалізації холестеринового обміну.

Цінність масла, як продукту переробки молока, доповнюється наявністю в ньому фосфоліпідів. Особлива роль належить лецитину, вміст якого становить $28...40 \%$ всіх фосфоліпідів молока. У поєднанні з білками, фосфоліпіди приймають участь у побудові клітинних мембран, входять до складу оболонки нервових клітин, стають невід'ємною частиною ферментів.

Крім того, вершкове масло містить вітаміни – жиророзчинні (A, D, E), β -каротин та водорозчинні (B2, B1 і C), а також мінеральні елементи та лактозу.

Молочну жиру характерна відносно низька температурою плавлення – $28...33^\circ\text{C}$, що обумовлює його перехід у травному тракті в найбільш зручну для

засвоєння рідку форму. Тому вершкове масло рекомендується до вживання при певних розладах та захворюваннях печінки і жовчного міхура.

До того ж, молочний жир знаходиться у дрібнодиспергованому стані, що позитивно впливає на його засвоюваність. Ступінь перетравлюваності молочного жиру є достатньо високою і становить 97...99,7 %.

Таким чином, вершкове масло завдяки високій поживній та біологічній цінності, приємним смаковим якостям, що відповідають вподобанням споживача, знайшло своє місце та міцно утримує позиції на споживчому ринку.

Сухе молоко – дрібний сухий порошок білого кольору зі світлим кремовим відтінком, що виготовляється зі звичайного пастеризованого молока способом згущення та висушування. Разом з цим, в такому стані він здатен зберігати властивості свіжого молока. Сухе молоко відновлюють шляхом розчинення його у теплій воді. Продукт має запах властивий свіжому пастеризованому молоку, без сторонніх присмаків та запахів.

Молоко знежирене сухе – продукт, який одержують з пастеризованого знежиреного коров'ячого молока або суміші його з масляною згущенням та подальшим висушуванням, згідно вимог ДСТУ 4273:2003.

Приймання та підготовка сформованого обсягу сировини, отримання вершків традиційної жирності; пастеризація та дезодорація вершків входять до переліку ключових технологічних операцій процесу виробництва визначених видів продукції. Апаратно-технологічна схема виробництва вершкового масла шляхом перетворення високо жирних вершків та отриманням супутньої продукції – сухого знежиреного молока, наведена на наступному рисунку 3.1.

Діяльність сільськогосподарського кооперативу у сфері отримання продуктів харчової промисловості носить виробничий характер, а тому правильно підібрана структура підприємства, налагоджене виробництво будуть сприяти випуску готової продукції належної якості, що буде конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Так, до складу виробничого комплексу будуть входити приміщення як виробничого (приймальний, апаратний, цех виробництва та ін.), так і невиробничого характеру (складські, побутові приміщення, бойлерні та інші).

Рисунок 3.1 – Апаратно-технологічна схема переробки молока сирого для отримання вершкового масла та маслянки

Джерело: побудовано автором у відповідності з технологічною схемою виробництва

Весь процес перетворення молока на сухий продукт можна описати за допомогою змісту наступних етапів виробництва.

1. Підготовка та очищення – сировину підлягає прогріванню для того, щоб полегшити доведення її до необхідних параметрів жирності і щільності.

У цей час його пропускають через безліч фільтрів, щоб очистити від зайвих домішок і клітин.

2. Нормалізація – забезпечується досягнення бажаних параметрів, а завдяки сепаратору, при цьому, відокремлюють вершки і знежирюють молоко (за необхідності).

3. Пастеризація – є процесом при якому сировина повністю знезаражується, при цьому знищуються усі шкідливі бактерії. Проведення даного етапу виробництва може здійснюватися трьома різними способами – тривалим (65 градусів), коротким (90°) чи миттєвим (98°).

4. Охолодження – цей процес відбувається у спеціальному резервуарі – накопичувальному баку, в якому сировина остуджується до низьких температур.

5. Згущення – процес із використанням випарної установки, в якій, під впливом вакууму сировина згущується до 40-45% частки сухої речовини.

6. Гомогенізація – сприяє набуття однорідності сформованої маси.

7. Просушування – за рахунок розпилення у спеціальній камері досягають сухої концентрації.

8. Просіювання та упаковка – заключний етап виробничого процесу, при якому товар отримує готовий вигляд.

В свою чергу, технологічний процес виробництва масла шляхом перетворення високожирних вершків складається з наступних технологічних операцій: приймання й підготовка сировини, підігрівання і сепарування молока, пастеризація, дезодорація, одержання високожирних вершків, нормалізація вершків, перетворення вершків у масло, фасування і зберігання масла.

Для визначення обсягів виробництва готової продукції здійснено продуктовий розрахунок, виходячи із планової здатності кооперативу до переробки 100 тис. кг сировинного матеріалу – незбираного молока з базисною нормою масової частки жиру 3,4 %.

Результати розрахунків виходу проміжної та основної продукції в процесі переробки молочної сировини, дають наступну інформацію про обсяги її виходу в процесі переробки добового обсягу (100 тис. кг):

- маса вершків, отриманих при сепаруванні молока – 9 548,7 кг;
- масу знежиреного молока, отриманого при сепаруванні – 90 378,7 кг;
- масу солодко вершкового масла (м.ч.ж. 82 %) – 4 015 кг;
- масу маслянки, отриманої при виробництві масла – 5422,5 кг;
- масу сухого знежиреного молока – 7 980 кг.

Навіть гарантії державної допомоги не можуть забезпечити вирішення в повному обсязі всіх проблем ресурсного забезпечення при створенні виробничого кооперативу.

При цьому варто серйозно врахувати значний обсяг самостійних вкладень учасників об'єднання, передбачити урегульованість цього питання, зокрема і стосовно їхньої взаємодії.

До базового переліку основних напрямки взаємодії учасників кооперативу є:

- необхідність фінансування, організації створення та функціонування самого виробничого кооперативу;
- важливість забезпечення кооперативу достатнім обсягом сировинного матеріалу відповідної якості;
- участь зацікавлених у створенні матеріально-технічної бази об'єднання ;
- прийняття безпосередньої участі у роботі кооперативу та його менеджмент;
- координація внутрішньогосподарської діяльності учасників кооперативу з технологічними можливостями сировинного забезпечення кооперативу.

Варто також розуміти, що навіть з технологічною досконалістю нового обладнання цехів з виробництв, кооператив не є повним аналогом заводу-виробника.

При його діяльності буде присутній ряд обмежень, що учасники кооперативу мають розуміти та прийняти.

Обмеження в такій справі носять об'єктивний характер і вони викликані тим, що потужності реального заводу з виробництва молокопродукції, мінімум на порядок, будуть перевищувати можливості кооперативу.

Зокрема, такий кооператив не зможе одночасно забезпечувати оперативна приймання та зберігання різних сортів молока, забезпечувати його збереження з різними якісними показниками та технічними вимогами.

Велика вартість сировини, матеріально-технічних ресурсів призводить до необхідності обмежити вибір території обслуговування. Розумним компромісом може стати орієнтація на сировинне забезпечення виключно учасників кооперативу, якщо їхні виробничі можливості із поставки молочної сировини будуть відповідати задекларованим потребам.

Загалом, учасники виробничого кооперативу мають розуміти, що за ходом функціонування заводу із створення продукції для галузі харчування, необхідна потужна сертифікація, а також відповідність та поточний контроль, в тому числі через створення сертифікованої лабораторії – першочергова необхідність.

Сьогодні вже функціонують кооперативи подібного характеру діяльності – з обслуговування товаровиробників сільськогосподарської продукції, сприяючи їм в її переробці, реалізації та просуванню на ринок.

Наприклад, робота зернових обслуговуючих кооперативів. Навіть, зважаючи на те, що один із них, фактично, припинив діяльність, а другий успішно працює, учасники обох цих об'єднань виступають, категорично, проти детального висвітлення досвіду їхньої роботи.

У зв'язку з цим, варто відмітити лише основну відмінність в організації, подібного роду, кооперативів.

В першому випадку керівництво об'єднанням здійснював представник одного із його підприємств-учасників. Фактично, можна було спостерігати той факт, був порушений основний принцип кооперації – забезпечення прибутку не самого кооперативу, а його окремих членів.

Через це, після декількох років функціонування, протиріччя між учасниками тільки зросли, у зв'язку з чим і було прийнято рішення про зворотній розподіл майна кооперативу. Тобто діяльність цього кооперативу майже зупинена, а сама його територія, фактично, втрачена.

Справедливо також зазначити, що в даному разі всі члени кооперативу віддавали перевагу миттєвій поточній вигоді, а не формуванню умов для сталого розвитку кооперативу.

Другий приклад практики подібної діяльності, ввесь час, з самого початку відзначався більш раціональним та прагматичним вирішенням питання фінансового забезпечення діяльності кооперативу, у масштабах достатніх для оплати послуг найманого керівника та підтримки потужностей з діяльності в задовільному стані.

Керівник кооперативу був незалежною від всіх учасників, особою, не пов'язаним з жодним сільськогосподарським об'єднанням.

Звідси, зважена цінова політика та нейтральність менеджменту здатні забезпечити основу успішної діяльності такого виробничого кооперативу.

Зважаючи на можливу наявність подібних конфліктних ситуацій, варто передбачити, окрім, Статуту кооперативу розробку ще одного документу – Угоду членів кооператив.

В даній угоду варто, обов'язково, прописати наступні процедури:

- визначення справедливої послідовності обслуговування;
- порядок встановлення справедливої ціни обслуговування;
- передбачити методику формування заробітної плати працівникам та менеджменту кооперативу;
- розробити методику змішування сировини від різних підприємств;
- методику формування товарних партій сировинної продукції;
- використання амортизаційних коштів;
- визначити стан контролю за виробничою та фінансовою діяльністю кооперативного формування та ряд інших.

Діяльність виробничого кооперативу може мати сезонний характер, однак зважаючи на тенденцію розвитку технологій утримання поголів'я ВРХ, фактично його діяльність відбуватиметься протягом всього року.

Отже, необхідно передбачити заробітну плату постійного персоналу і включити її до фіксованих витрат.

3.3 Визначення ефективності розвитку запропонованого напрямку підприємницької діяльності

Метою виробничого чи іншого типу кооперативу в сільськогосподарському середовищі, як й будь-якого обслуговуючого кооперативу, виступає не отримання прибутку, а сприяння збільшенню доходів його господарств-учасників, які таким чином, стають прямо і опосередковано, зацікавленими в роботі кооперативу (в т. ч., користуються його послугами).

Таким чином, собівартість його продукції має бути адекватною ринковим параметрам, а при цьому враховувати фінансовий інтерес учасників кооперативу.

Крім того того, вартість обслуговування самих учасників – постачальників сировини, має базуватися на розрахунках обсягів необхідних для покриття витрат, пов'язаних з виробництвом їхньої продукції, та діяльністю кооперативу. До того ж мають бути включені суми необхідні для подальшого розвитку кооперативу.

Етапом, що дозволяє визначити фінансову та економічну доцільність започаткування нової справи в підприємництві такого типу, є оцінка фінансово-економічної ефективності цієї майбутньої діяльності.

Ключовим ресурсним фактором формування засад діяльності кооперативу виступає його кадрове забезпечення.

З іншого боку, новостворена структура стає новим учасником економічних відносин та соціальної підтримки відповідних категорій, зайнятих на виробництві осіб. Подібного роду об'єднання, створює умови для досягнення як підприємницької цілі, так і формує засади соціального забезпечення його працівників чи персоналу самих суб'єктів підприємництва, які входять до його складу.

Водночас, винагороду за працю сезонних та залучених на тимчасові роботи працівників та можливі доплати постійному персоналу за специфічні умови праці (понад робочий час, в нічні зміни, в святкові та вихідні дні) до змінних витрат. Розрахунок витрат на постійний персонал, зайнятий на виробництві продукції

сільськогосподарського кооперативу в розрахунку на місяць, наведений в наступній таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Проектний розрахунок потреби в працівниках, зайнятих у забезпеченні функціонування виробничого кооперативу (з урахуванням передбачених технологічних процесів)

№	Посада	чол.	Щомісячна ставка з/п, грн.	З/п із нарахуваннями на ФЗП (22 %)	Загальна сума витрат, грн.
1	Оператор з приймання та пастеризації	2	15 000	18 300	36 600
2	Оператор випарної та сушки	4	15 000	18 300	73 200
3	Начальник зміни	4	18 000	21 960	87 840
4	Оператор фасування масла	1	15 000	18 300	18 300
5	Оператор фасування сухого молока	1	15 000	18 300	18 300
6	Водій автотранспорту	1	16 000	19 520	19 520
7	Вантажник	1	14 000	17 080	17 080
8	Слюсар-механік	4	15 000	18 300	73 200
9	Інженер-електрик	1	18 000	21 960	21 960
10	Головний інженер	1	22 000	26 840	26 840
11	Лаборант	4	14 000	17 080	68 320
12	Завідувач лабораторії	1	17 000	20 740	20 740
	Всього за місяць	25	х	х	481 900

Джерело: складено автором згідно рекомендованих потреб в персоналі у відповідності з технічною документацією проектування та установки виробничого обладнання для заводу з переробки молока (100 тис. кг / доб.)

Розрахунок чисельного складу персоналу проєктованого заводу було здійснено з урахуванням технічних характеристик та особливостей

Результати визначення об'ємів матеріально-технічних витрат, що мають бути використані в процесі діяльності кооперативу з максимальним завантаженням сировиною (100 т/доб.), в розрахунку на місяць, наведені в наступній таблиці 3.3.

Таблиця 3.3 – Результати визначення матеріальних ресурсів для діяльності виробничого кооперативу, в розрахунку на 1 місяць

№	Види витрат, одиниці виміру	Орієнтовний обсяг споживання / користування, обсяг/1т молока	Сума витрат, грн. на 100 т.
1	Електроенергія, кВт. год	86,2	56 030
2	Природний газ, м ³	28,6	32 890
3	Вода, м ³	2,6	2 730
4	Водовідведення, м ³	2,6	2 860
	<i>Всього на 100 т.</i>	<i>x</i>	<i>94 510</i>
	<i>Всього в місяць</i>	<i>x</i>	<i>2 835 300</i>

Джерело: складено автором згідно технічної документації проектування та установки виробничого обладнання для заводу з переробки молока (100 тис. кг / доб.)

Розрахунок собівартості продукції проведений з використанням окремих припущень про складові показника та усереднених даних.

Результати визначення виробничої собівартості обраних видів продукції (1 кг масла та 1 кг сухого знежиреного молока) наведені в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4 – Результати розрахунку собівартості кінцевої продукції (масла та сухого знежиреного молока)

№	Показники собівартості	Значення для 1 кг продукції, грн.	Загальний обсяг виробничих витрат розрахунку на місяць, тис. грн.
1	<i>Масло вершкове</i>	177,9	21 428,1
1.1	Сировина та матеріали	138,0	16 622,1
1.2	Енергоресурси	13,3	1 602,0
1.3	Оплата праці	2,4	289,1
1.4	Амортизація	8,7	1 047,9
1.5	Інші витрати	15,5	1 867,0
2	<i>Сухе знежирене молоко</i>	94,6	22 647,2
2.1	Сировина та матеріали	76,7	18 362,0
2.2	Енергоресурси	5,2	1 244,9
2.3	Оплата праці	0,8	191,5
2.4	Амортизація	2,8	670,3
2.5	Інші витрати	9,1	2 178,5
3	<i>Всього</i>	<i>x</i>	<i>44 075,0</i>

Джерело: складено автором на основі проведених розрахунків

Використовуючи середньо ринкові ціни на товарну продукцію та виходячи із 100 % обсягів реалізації 120,45 т/міс. вершкового масла та 239,4 т/міс. сухого знежиреного молока, складаємо наступний проєкт фінансового плану (вершкове масло – 202,24 тис. грн./т, сухе знежирене молоко – 124,8 тис. грн./т).

Результати формування фінансових показників реалізації продукції новоствореного кооперативу, наведені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5 – Фінансове планування виробничої та діяльності з реалізації кооперативом масла та сухого знежиреного молока

№	Показники	Значення, в розрахунку на		
		1 т продукції	місяць	рік
1	Обсяги реалізації, т	х	х	х
1.1	<i>Вершкове масло</i>	х	120,45	1 445,4
1.2	<i>Сухе знежирене молоко</i>	х	239,4	2 872,8
2	Ціна реалізації, тис. грн./ т	х	х	х
2.1	<i>Вершкове масло</i>	202,24	х	х
2.2	<i>Сухе знежирене молоко</i>	124,8	х	х
3	Дохід від реалізації, тис. грн.	х	54 236,9	650 843,0
3.1	<i>Вершкове масло</i>	х	24 359,8	292 317,6
3.2	<i>Сухе знежирене молоко</i>	х	29 877,1	358 525,4
4	Виробничі витрати, тис. грн.	х	44 075,3	528 903,6
4.1	<i>Вершкове масло</i>	177 900	21 428,1	257 137,2
4.2	<i>Сухе знежирене молоко</i>	94 600	22 647,2	271 766,4
5	Валовий прибуток, тис. грн.	х	10 161,6	121 939,4
6	Податок, тис грн.	х	1 829,1	21 949,1
7	Чистий прибуток, тис. грн.	х	8 332,5	99 990,3
8	Рентабельність виробництва, %	х	х	23,1

Джерело: складено автором на основі проведених розрахунків

Додатковим фінансовим навантаженням при організації виробництва обраних видів продукції для новоствореного кооперативу можна вважати розрахунки з банком за отриманий кредит на придбання та установку виробничого обладнання вартістю (згідно наданої техніко-комерційної пропозиції та без урахування вартості монтажу) – 2 531,25 тис. євро (за курсом НБУ).

Далі наведений план-розрахунок та графік платежів за можливим кредитом на суму в 100 млн. грн., строком на 3 роки (36 місяців), під 20 % річних із пільговим періодом (сплата тільки суми відсотків) 3 місяці. Схема розрахунку за кредитними коштами, наведена в наступній таблиці 3.6.

Таблиця 3.6 – Графік-розрахунок платежів за банківським кредитом

№ періоду	Сума «погашення тіла кредиту», тис. грн.	Сума %-в за період сплати, тис. грн.	Загальна сума сплати за кредитом, тис. грн.
1	-	1 666,667	1 666,667
2	-	1 666,667	1 666,667
3	-	1 666,667	1 666,667
4	3 030,303	1 666,667	4 696,970
5	3 030,303	1 616,162	4 646,465
6	3 030,303	1 566,567	4 596,870
7	3 030,303	1 515,152	4 545,455
8	3 030,303	1 464,646	4 494,949
9	3 030,303	1 414,141	4 444,444
10	3 030,303	1 363,636	4 393,939
11	3 030,303	1 313,131	4 343,434
12	3 030,303	1 262,626	4 292,929
за період	27 272,727	18 182,729	45 455,456
13	3 030,303	1 212,121	4 242,424
14	3 030,303	1 161,616	4 191,919
15	3 030,303	1 111,111	4 141,414
16	3 030,303	1 060,606	4 090,909
17	3 030,303	1 010,101	4 040,404
18	3 030,303	959,595	3 989,898
19	3 030,303	909,091	3 939,394
20	3 030,303	858,585	3 888,888
21	3 030,303	808,081	3 838,384
22	3 030,303	757,576	3 787,879
23	3 030,303	707,071	3 737,374
24	3 030,303	656,566	3 686,869
за період	36 363,636	11 212,120	47 575,756
25	3 030,303	606,061	3 636,364
26	3 030,303	555,556	3 585,859
27	3 030,303	505,051	3 535,354
28	3 030,303	454,545	3 484,848
29	3 030,303	404,040	3 434,343
30	3 030,303	353,535	3 383,838
31	3 030,303	303,030	3 333,333
32	3 030,303	252,525	3 282,828
33	3 030,303	202,020	3 232,323
34	3 030,303	151,515	3 181,818
35	3 030,303	101,010	3 131,313
36	3 030,303	50,506	3 080,809
за період	36 363,636	3 939,393	40 303,029
Всього	100 000,000	33 334,242	133 334,242

Джерело: розраховано автором на підставі вихідних умов кредитування

Схема нарахування суми відсотків – на залишок фактичної заборгованості за кредитом.

З урахуванням тривалості пільгового періоду фактичний строк погашення кредиту – 33 місяці із виплатою щомісячно (в кінці періоду) не менше 3 030,3 тис. грн. тіла кредиту.

Проведений розрахунок дозволяє констатувати той факт, що пропонується проект є досить чутливим до зміни цінових факторів.

Зокрема, окупність даного проекту досить стрімко збільшується при зниженні ціни на 1,5 % від прийнятої, а якщо зниження ціни реалізації доходить на 5 % – проект, стає вразливим до ринкових умов і взагалі буде нерентабельним. Відповідно і його впровадження стає недоцільно

При цьому, слід зазначити, що, все таки, зазначений показник ціни на буде лише збільшуватися.

Якщо зростання складе в межах 2-4 %, відповідно проект почне окуповуватися за на 3-му році впровадження, а якщо ціна зросте більше ніж на 5% – звідси, інвестиційні вкладення до кооперативу окупляться менше ніж за 2 роки.

Таким чином, слід визнати, що розроблений та запропонований до впровадження проект із започаткування аграрного кооперативу з переробки молочної сировини, за участю ТОВ «ТОВ», є перспективним і доцільним для впровадження.

ВИСНОВКИ

Аграрне підприємництво тісно взаємодіє із зовнішнім середовищем та безпосередньо впливає на нього. Воно виступає стимулятором запровадження підприємницької діяльності та підвищення рівня її активності. Саме середовище діє на формування підприємницького клімату, трудового та інтелектуального потенціалу, якості життєдіяльності. Натомість, аграрне підприємництво, в першу чергу, визначає економічний, соціальний чи екологічний стан розвитку сільських територій.

Інноваційні підходи здійснення підприємницької діяльності передбачають врахування своїх специфічних ознак та характеристик, що пов'язані зі створенням та комерційним освоєнням технологічно нової продукції, вимагають існування новітнього «підприємницького» середовища, трансформують результати науково-дослідних розробок у продукти активного використання, а також передбачають використання абсолютно нових чи суттєво модернізованих технологій, взагалі.

Ефективність функціонування господарюючого суб'єкта аграрної сфери економіки, в ринкових умовах, базується, в першу чергу, на його здатності до інноваційного розвитку на засадах раціонального планування та розрахунку параметрів своєї діяльності на різні часові періоди. Першочерговим аспектом вибору масштабу та напрямку діяльності є результати всебічного аналізу як середовища, в якому функціонує суб'єкт підприємництва, так і визначення його внутрішньої складової, що характеризується станом і рівнем використання ресурсного потенціалу. У зв'язку з цим формування стратегічного вектору розвитку стає об'єктивно необхідним елементом у процесі управління діяльністю агро виробника.

Дієва бізнес-стратегія реалізується завдяки ефективному стратегічному плануванню. Саме з вибором прийнятної стратегії пов'язані: розробка планів, проведення досліджень, здійснення інших видів діяльності з метою отримання конкурентних переваг на ринку.

Стратегічне планування розвитку аграрних підприємств, на сучасному етапі господарювання, варто здійснювати з дотриманням, поєднаних в єдине головне правило поведінки, принципів ключових стратегічних концепцій: ефективного використання ресурсів, соціального підприємництва, раціонального та екологічного виробництва, а також сталого розвитку на основі забезпечення конкурентних переваг та встановлення довготривалих партнерських відносин.

Саме за таких умов, обраний стратегічний підхід до розвитку, передбачає використання різнобічних стратегічних моделей, а також дозволяє формувати неоднорідні напрямки (чи бізнеси) діяльності аграрних суб'єктів підприємництва з точки зору прийнятності їхнього здійснення.

За результатами виконання другого розділу кваліфікаційної роботи, були визначені ключові економічні передумови для подальшого функціонування ТОВ «ТОВ» із забезпеченням ринкових можливостей господарства підтримувати встановлений напрямок спеціалізації в галузі тваринництва, як підприємства, яке здатне позитивно змінюватися завдяки впровадженню прогресивних інноваційних технологій, що базуються, в тому числі, і на досягненнях науки.

В підсумку, варто зазначити, що за результатами проведеного аналізу фінансово-економічного стану та потенціалу ТОВ «ТОВ» можна бачити, в більшості випадків, позитивну динамку змін відповідних показників, а значить, товариство характеризується належним рівнем фінансової стійкості, ліквідності та ділової активності, здатне самостійно ініціювати чи приймати участь у фінансуванні інвестиційних проєктів, які будуть спрямовані на формування умов більш раціональної та результативної поведінки господарства на ринку сільськогосподарської продукції, її реалізації та переробки.

Вибір напрямку діяльності для новостворюваного кооперативу з переробки молочної продукції, в першу чергу, базується на тому, що за даними Асоціації виробників молока, попри війну та блокування морських портів у 2022 році Україна експортувала молочної продукції на 344,6 млн. дол. США, що на 39 % більше, ніж у 2021 році.

Основними експортними категоріями (у грошовому еквіваленті) були сухе молоко (26 % у загальній структурі) та масло (24 %). А основним ринком збуту стала Європа – через логістичні переваги, високі ціни, а також скасування митного регулювання.

До того ж, обраний проект діяльності створює для його потенційних учасників можливості для прийняття рішень та впливати на виробничі, логістичні витрати, розподіл прибутку, менеджмент тощо.

Додатковою перевагою має стати також те, що відбувається перехід до створення виробництва регіонального рівня з можливістю переробки близько 100 т молочної сировини власного виробництва з дотриманням відповідних стандартів та санітарних норм, а також сприяння в реалізації додаткових можливостей в галузі тваринництва – племінна робота, підтримання збереження поголів'я молочної породи корів (голштин), формування умов для постачання на ринок продукції, що стане прийнятною для споживання всіма категоріями споживачів, в першу чергу, дітей.

ТОВ «ТОВ», разом з іншими підприємствами-учасниками кооперативного об'єднання, в рамках даного проекту, стануть зацікавленими сторонами у поєднанні економічних, трудових чи фінансових ресурсів із започаткуванням бізнесу, що базується на абсолютно нових виробничих, інноваційних та технологічних потужностях.

Оснащення заводських приміщень виробничим обладнанням вартістю більше 100 млн. грн. дозволить щодобово отримувати більше 4 тис. кг солодко вершкового масла (м.ч.ж. 82 %) та, майже, 8 тис. кг – сухого знежиреного молока. Рентабельність виробництва за проектом, згідно, попередньо проведених, розрахунків може становити, більше 25 %.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аранчій В. І., Зоря О. П., Галінська Т. С., Голбан Т. Т. Інституційні засади формування інвестиційно-інноваційних кластерів в аграрному секторі. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4, № 2. С. 17-23.
2. Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І. Ефективність розвитку сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм в умовах різноукладності. *Інфраструктура ринку*. 2018. № 22. С. 48-54. URL: <http://www.market-infr.od.ua/uk/22-2018> (дата звернення 21.08.2023).
3. Бойко О. Я. Стимулювання економічної активності суб'єктів підприємницької діяльності. *Теорія та практика державного управління*. 2018. № 1(60). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text> (дата звернення: 10.07.2023).
4. Про підприємництво: закон України від 07.02.1991 р. № № 698-XII. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-1/doc/2/05.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
5. Господарський кодекс України: закон України від 16.01.2003 р. № № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 10.07.2023).
6. Гнатишин Л. Б. Виробничий потенціал фермерських господарств: монографія. Львів: Сполом, 2018. 404 с.
7. Кравець І. Що таке IoT-платформа чи Інтернет речей для аграрія. *АгроЕліта*. 2020. № 3. URL: <https://agroelita.info/2020/03/shho-take-iot-platforma-chy-internet-rechej-dlya-agrariya> (дата звернення: 25.05.2023).
8. Petro Matkovskyi, Diana Shelenko, Liudmyla Sas, Ivan Balaniuk. Innovatization of agriculture enterprises in the context of the economy modernization. *European Journal of Economics and Management*. 2019. Vol. 5, Issue 2. p. 79-85.
9. Петренко В. С. Перспективні інноваційні програми, проекти та моделі розвитку аграрних підприємств з іноземними інвестиціями. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2018. № 1. С. 44-51.

10. Петрук Ю. Український агросектор має величезний потенціал для впровадження інновацій. Agronews. URL :<https://agronews.ua/node/157047/> (дата звернення: 20.06.2023).

11. Cherevko H., Smulka O. Peculiarities and results of innovative activity of agricultural enterprises in Ukraine. *Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia*. 2019. №18(4). P. 15-22.

12. Shelenko D., Sas L., Matkovskyi P., Balaniuk I. Improving economic mechanism of innovative development of agricultural enterprises and farming economies of Ukraine. *Sciences of Europe*. 2019. Vol. 2, №. 43. p. 13-20.

13. Yakubiv V., Poliuk M. Innovative methodologies for estimating the personnel of agricultural enterprises in Ukraine. *Scientific papers-series management economic engineering in agriculture and rural development*. 2019. Vol. 19, Iss. 1. P. 617-624.

14. Гуменник І. М. Сутність та особливості інноваційних засад господарювання в аграрному підприємстві. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.)*. Суми, 2023. С. 485.

15. Гуменник І. М. Бізнес-планування підприємницької діяльності в аграрній сфері. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (13-17 листопада 2023 р.)*. Суми, 2023. С. 306.

16. Onegina V., Megits N., Antoshchenkova V., Boblovskyi O. Outcome of capital investment on labor productivity in agriculture sector of Ukraine. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 7(1), P. 12-25.

17. Sustainable Development Goals in agriculture and responsible investment: A comparative study of the Czech Republic and Ukraine / Alex Plastun, Inna Makarenko, Tetiana Grabovska, Ricardo Situmeang, Serhii Bashlai. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. Vol. 19(2). P. 65-76.

18. Бузько І. Р. Стратегічний потенціал і формування пріоритетів у розвитку підприємства: монографія. Алчевськ: ДГМІ, 2018. 216 с.

19. Інноваційний розвиток ЗВО: Роль R&D та партнерства з бізнесом : навч. посібник / Подольчак Н.Ю., Сокіл О.Г., Небесний Р.В. [та ін.]; за заг. ред: Н. Ю. Подольчака, О.Г. Сокола, Ю.М. Дзюраха. Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2023. 147 с.
20. Сарай Н. І. Оптимізація механізму управління інноваційним розвитком на торгівельному підприємстві. *Інноваційна економіка*. 2021. № 1-2. С. 81-87.
21. Аграрна політика та земельні відносини : підручник / Г. М. Калетнік, І. В. Гончарук, Т. В. Ємчик, С. М. Луткльська. Вінн. Нац.. аграр. Ун-т. Вінниця : ВНАУ, 2020. 307 с.
22. Грановська В. Г. Конкурентоспроможний розвиток аграрних підприємств. Київ: Вид-во «Олді+», 2018. 404 с.
23. Корнієнко Г. С. Щодо структури правовідносин у сфері агробізнесу України. *Соціальне право*. 2019. № 4. С.75-82.
24. Rojas I., Pomares H., Valenzuela O. (eds.) *Advances in Time Series Analysis and Forecasting: Selected Contributions from ITISE 2016*. Springer, 2017. 412 p.
25. Sul D. *Panel Data Econometrics: Common Factor Analysis for Empirical Researchers*. New York: Routledge, 2019. 165 p.
26. Barrow C., Barrow P., Brown R. *The Business Plan Workbook: A Step-By-Step Guide to Creating and Developing a Successful Business*. 9th Edition. Kogan Page, 2018. 407 p.
27. Забезпечення сталого розвитку України в контексті глобального партнерства: монографія / за заг. ред. Л. О. Петкової, О. Ю. Березіної, І. Г. Гончаренко / Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2019. С. 335.
28. Conceptual foundations of evaluation and forecasting of innovative development of regions / K. Boiarynova, O. Popelo, S. Tulchynska et al. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*. 2022. Vol. 30 (2). P. 164-174. DOI: <https://doi.org/10.3311/PPso.18530>.
29. Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр. та план заходів з її реалізації. Кабінет міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.11.2023).

30. Економічна діяльність. Економічна статистика. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 12.10.2023).

31. Про сільськогосподарську кооперацію: закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#n333>. (дата звернення 12.11.2023).